

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра всесвітньої історії**

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
«Розбудова чеської держави за президентства Вацлава Гавела (1993-
2003)»**

**Спеціальність: 032 «Історія та археологія»
Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)**

**Вінярська Жанна Валеріївна
Студентка 4 курсу, групи ІСТб-1-22-4.0д
Науковий керівник:
Саган Галина Василівна,
професор кафедри всесвітньої історії,
доктор історичних наук, професор**

Роботу захищено “__” _____ 2026 р.

Оцінка _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ..	6
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	18
РОЗДІЛ 3. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ТА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ ЧЕХІЇ У 1993-2003 РОКАХ.....	28
РОЗДІЛ 4. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА МІЖНАРОДНИЙ АВТОРИТЕТ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	43
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	60

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена важливістю процесів державотворення в країнах Центральної та Східної Європи після розпаду соціалістичної системи наприкінці XX століття. Утворення Чеської Республіки як незалежної держави у 1993 році стало важливим етапом постсоціалістичних трансформацій та прикладом відносно успішного переходу до демократичної моделі розвитку. У цей період сформувалися нові політичні інститути, утвердилися принципи верховенства права, сформувалися основи громадянського суспільства.

Основним фактором у цих процесах було політичне лідерство першого президента країни Вацлава Гавела, який відіграв значну роль у визначенні стратегічних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики. Його діяльність сприяла демократизації суспільства, утвердженню європейських цінностей та інтеграції Чеської Республіки до міжнародних організацій. Досвід Чеської Республіки становить науковий інтерес як приклад відносно стабільного та послідовного демократичного розвитку на постсоціалістичному просторі.

Незважаючи на існування наукових праць, присвячених окремим аспектам політичного розвитку Чеської Республіки, питання комплексного аналізу державного будівництва за часів президентства Вацлава Гавела потребує подальших досліджень. Це робить доречним звернення до вищезазначеної теми.

Об'єктом дослідження є становлення та процес розвитку Чеської Республіки як незалежної демократичної держави у постсоціалістичний період.

Предметом дослідження є політичні, інституційні та соціальні процеси державотворення Чехії у 1993-2003 роках за президенства Вацлава Гавела.

Метою дослідження є комплексне висвітлення розбудови Чеської Республіки у період 1993-2003 рр. та визначення ролі Вацлава Гавела у становленні державності.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- Проаналізувати джерельну базу та історіографію;
- Розглянути історичні передумови становлення незалежної Чеської Республіки;
- Дослідити особливості внутрішньої політики та державотворчих процесів у Чехії у 1993–2003 рр.;
- Проаналізувати зовнішньополітичну діяльність Чеської Республіки та її міжнародне становище;
- Визначити роль Вацлав Гавел у процесах розбудови чеської держави;

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1993-2003 рр. Від моменту утворення Чеської Республіки до завершення президентських повноважень Вацлава Гавела.

Територіальні межі дослідження включають територію Чеської Республіки.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціальних історичних методів. Зокрема, використано методи аналізу та синтезу, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, а також системний підхід, що дозволяє розглядати процес державотворення у взаємозв'язку політичних, соціальних і міжнародних чинників.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі розбудови чеської держави в період президентства Вацлава Гавела з урахуванням як інституційних змін, так і ролі політичного лідерства. У роботі акцентовано увагу на взаємозв'язку внутрішніх реформ і зовнішньополітичного курсу держави.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання у навчальному процесі при викладанні курсів з історії Європи, новітньої історії та політології, а також при підготовці наукових робіт і навчально-методичних матеріалів.

Структура роботи складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Ключові слова: Чеська Республіка, Вацлав Гавел, державотворення, посткомуністична трансформація, демократичний перехід, «оксамитова революція», «оксамитове розлучення», євроатлантична інтеграція, НАТО, Європейський Союз, Вишеградська група, президентство, внутрішня політика, зовнішня політика, громадянське суспільство, ринкова економіка, конституційний лад, демократична консолідація, Центральна Європа.

РОЗДІЛ 1. ІСОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Тема розбудови чеської держави в роки президентства Вацлава Гавела (1993–2003) є порівняно новою для української науки, проте вже встигла сформувати помітний дослідницький масив за кордоном. Вивчення цього питання є важливим не лише з академічного погляду, а й з практичного: досвід чеського демократичного переходу, успішне залучення до євроатлантичних структур та роль особистості в державотворенні - усе це залишається актуальним для розуміння схожих процесів в інших посткомуністичних суспільствах, зокрема й в Україні.

Чеська Республіка постала як самостійна держава 1 січня 1993 року - після мирного розпаду Чехословаччини, що увійшов до новітньої історії під назвою «оксамитового розлучення». Від самого початку вона успадкувала не лише конституційну рамку, розроблену ще в рамках федерації, а й певну інституційну культуру, сформовану роками дисидентського руху та «Оксамитової революції» 1989 року. Саме на тлі цих подій постать Вацлава Гавела - письменника, правозахисника, останнього президента Чехословаччини та першого президента Чеської Республіки, набуває особливого значення. Упродовж десяти років свого президентства він не просто займав формальний пост, а активно формував демократичну культуру молодій державі, її зовнішньополітичний курс та образ у світі.

Десятиліття, яке охоплює ця робота, є надзвичайно насиченим з погляду державотворення. За цей час Чехія сформувала власні державні інститути, провела глибокі економічні реформи, пережила гостру фінансову кризу 1997 року, вступила до НАТО у 1999 році та впритул підійшла до членства в Європейському Союзі. Усе це відбувалося в умовах становлення партійної системи, гострої конкуренції між різними баченнями майбутнього країни та постійної напруги між президентом і урядом щодо характеру і темпів реформ. Розуміння цього десятиліття є ключем до розуміння сучасної Чехії.

В українській науці ця тематика ще не набула системного опрацювання, хоча окремі дослідники зверталися до неї у контексті ширших регіональних студій або у вигляді спеціальних статей і навчальних посібників. Чеська та англійська наукові спільноти натомість запропонували кілька фундаментальних монографій, що утворюють міцну теоретичну і фактологічну основу для будь-якого спеціального дослідження. Коло авторів, чий праці є відповідними для цього дослідження, охоплює вчених різних країн та наукових традицій.

Попри те що Чехія і Україна є сусідніми державами, які пройшли схожий, хоча й по-різному успішний шлях посткомуністичної трансформації, вітчизняна наукова спільнота порівняно рідко зверталася до чеського державотворчого досвіду як до окремого предмета дослідження. Проте певний масив праць все ж існує, і він заслуговує на уважний і систематичний огляд.

Одним із найбільш системних спеціальних українських досліджень, присвячених безпосередньо Вацлаву Гавелу, є стаття С. В. Віднянського «Вацлав Гавел: символ демократичних змін у Центрально-Східній Європі (до 30-річчя "Оксамитової революції" у Чехословаччині)», опублікована у виданні «Проблеми всесвітньої історії»¹. Автор - провідний науковець Інституту всесвітньої історії НАН України - розглядає постать чеського президента у широкому контексті «оксамитової революції» та подальшої євроатлантичної інтеграції Чехії, приділяючи особливу увагу значенню президентства Гавела для міжнародного визнання держави та налагодження українсько-чеського діалогу .

О. М. Зарицький у монографії «Вацлав Гавел. Політичний портрет»² здійснив одну з перших в Україні спроб системного біографічного дослідження чеського президента. Праця охоплює як дисидентський період

¹ Віднянський С. В. Вацлав Гавел: символ демократичних змін у Центрально-Східній Європі (до 30-річчя «Оксамитової революції» у Чехословаччині) // Проблеми всесвітньої історії. 2019. № 2 (8). С. 159–175.

² Зарицький О. М. Вацлав Гавел. Політичний портрет. К., 2001. 64 с.

Гавела, так і роки його державницької діяльності. Зарицький розглядає Гавела насамперед як моральну постать, чий вплив виходив за межі суто інституційних повноважень і формував суспільний клімат, необхідний для консолідації демократії. Дослідження вийшло ще за президентства Гавела і є цінним свідченням того, як українська наукова спільнота сприймала чеський досвід на початку 2000-х років.

Стаття Ю. Крижалки «Політичний портрет Вацлава Гавела», опублікована у «Віснику Прикарпатського університету. Серія: Політологія», є прикладом більш пізнього звернення вітчизняних дослідників до чеської тематики³. Авторка аналізує внесок Гавела у формування зовнішньополітичного курсу Чехії після здобуття незалежності, розглядаючи президента як активного архітектора державної стратегії. Стаття спирається як на праці самого Гавела, так і на широке коло вторинної англо- та чеськомовної літератури.

Важливим перекладним виданням, що введено до наукового обігу українською мовою, є монографія В. Тисменяну «Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела»⁴. Американський дослідник румунського походження застосовує порівняльний метод для аналізу причин падіння комуністичних режимів у Чехословаччині та інших країнах регіону. Сама назва книги є промовистою: Гавел у ній постає не просто як чеський президент, а як символ цілої доби трансформації. Переклад цієї праці засвідчує, що вітчизняні видавці та науковці сприймали чеський досвід як релевантний для осмислення власних суспільних процесів.

Ширший регіональний контекст чеської трансформації висвітлюється в двох навчальних виданнях. Підручник В. І. Ярового «Новітня історія

³ Крижалка Ю. Політичний портрет Вацлава Гавела // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія. 2018. № 12. С. 269–273.

⁴ Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / Пер. з англ. К. : Мегатайп, 2003. 319 с.

Центральноевропейських та Балканських країн ХХ століття»⁵ системно охоплює новітню історію Чехії у загальноєвропейському контексті. Посібник С. О. Рудька «Історія Центрально-Східної Європи»⁶ пропонує стислий, але систематичний огляд трансформаційних процесів у країнах регіону, зокрема в Чехії доби незалежності. Обидва видання є важливими орієнтирами для вітчизняного студента та дослідника.

Фундаментальним навчальним виданням, яке охоплює чеську історію в академічному форматі, є колективний посібник Ю. А. Зінька, С. Л. Калитка, О. М. Кравчука та І. І. Попа «Нариси історії Чехії»⁷. Це перший в Україні спеціалізований академічний навчальний посібник, повністю присвячений саме чеській історії. На 464 сторінках автори послідовно простежують розвиток Чехії від найдавніших часів до наших днів, приділяючи значну увагу добі посткомуністичної трансформації 1990–2000-х років, зокрема формуванню незалежної держави, конституційному устрою та зовнішньополітичному курсу. Поява цього посібника засвідчує зростаючий інституційний інтерес вітчизняної академічної спільноти до чеської тематики

Загалом українська історіографія теми перебуває на стадії формування. Окремі якісні дослідження присутні, однак спеціального монографічного дослідження, що системно охоплювало б усі виміри розбудови чеської держави саме в президентський термін Гавела, вітчизняна наука ще не створила. Ця прогалина й зумовлює актуальність цієї дипломної роботи.

Зарубіжна, а насамперед чеська та англомова наукова спільнота значно ширше досліджувала тему чеської трансформації та президентство Гавела. Ця традиція представлена кількома рівнями: загальними порівняльними

⁵ Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття : підручник. К., 2005. 520 с.;

⁶ Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи : навч.-метод. посібник. Острог : Острозька друкарня, 2009. 190 с.

⁷ Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії : навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с.

дослідженнями посткомуністичних переходів, спеціальними монографіями про Чехію та чеську зовнішню політику, а також біографічними студіями, присвяченими безпосередньо Гавелу.

Чеська академічна спільнота з перших років незалежності активно осмислювала трансформаційні процеси. Важливою колективною монографією є праця С. Баліка, В. Глоушека, Я. Голзера та Я. Шедо «Політична система чеських земель 1848–1989»⁸. Хоч основний хронологічний акцент зроблено на більш ранніх періодах, вона дає необхідне розуміння інституційного спадку, що визначив розвиток чеської держави після 1993 року.

Аналітичним чеськомовним джерелом є стаття В. Котика «Стислий огляд розвитку чеської зовнішньої політики»⁹. Автор здійснює перший системний огляд зовнішньополітичних орієнтирів нової республіки, акцентуючи на пріоритеті євроатлантичної інтеграції. Стаття показує тим, що чеська наукова спільнота починала рефлексувати зовнішню політику держави практично одночасно з її формуванням.

Чеський журналіст і дослідник Д. Кайзер у монографії «Дисидент. Вацлав Гавел»¹⁰ реконструює дисидентський шлях Гавела на основі родинного архіву та матеріалів комуністичних спецслужб. Праця незамінна для розуміння того, як сформувалися ціннісні переконання та стиль дії Гавела, що пізніше визначили характер його президентства. Кайзер показує, яким чином особистий досвід переслідування трансформувався у принципи «аполітичної політики» - концепції, що стала стрижнем гавелівського стилю управління.

⁸ Balík S., Hloušek V., Holzer J., Šedo J. Politický systém českých zemí 1848–1989. Brno : Masarykova universita, Mezinárodní politologický ústav, 2003. 180 s.

⁹ Kotyk V. Stručná bilance vývoje české zahraniční politiky // Czech Journal of International Relations (Mezinárodní vztahy). 1995. Vol. 30. No. 1. S. 47–60.

¹⁰ Kaiser D. Dissident Václav Havel / Пер. з чеської. К. : Темпора, 2012. 423 с.

Серед англomовних монографій особливе місце посідає праця К. С. Лефф «Чеська і Словацька Республіки: нація проти держави»¹¹. Дослідниця аналізує передумови і наслідки «оксамитового розлучення», формування партійних систем обох нових держав та оцінює перспективи демократичної консолідації. Це одне з перших і найбільш цитованих англomовних досліджень, що охоплює 1993 рік як переломний момент у чеській державності.

Для розуміння конституційно-правових засад чеської державності цінна праця Е. Стайна «Чехо/Словаччина: етнічний конфлікт, конституційний розрив, переговорний поділ»¹². Автор досліджує правові механізми поділу федерації та їхні наслідки для обох нових республік. Аналіз конституційного спадку, успадкованого Чехією від федеральної Чехословаччини, є відправним пунктом для розуміння інституційних рамок президентства Гавела.

Фундаментальна праця Х. Лінца та А. Степана «Проблеми демократичного переходу та консолідації»¹³ пропонує порівняльний аналітичний інструментарій і дозволяє помістити чеський досвід у широкий міжнародний контекст. Автори характеризують Чехію як один із найуспішніших прикладів «консолідованої демократії» серед посткомуністичних держав, пов'язуючи цей успіх із довоєнною демократичною традицією та наявністю харизматичного лідера.

Порівняльно-інституційний аспект розкривається у двох монографіях. В. Банс у праці «Підривні інститути: дизайн і руйнація соціалізму і держави»¹⁴ аналізує, як успадковані структури вплинули на характер демократизації. М. А. Оренштейн у «Виходячи з червоного: побудова капіталізму та демократії у

¹¹ Leff C. S. *The Czech and Slovak Republics: Nation Versus State*. Boulder : Westview Press, 1997. 295 p.

¹² Stein E. *Czecho/Slovakia: Ethnic Conflict, Constitutional Fissure, Negotiated Breakup*. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1997. 416 p.

¹³ Linz J. J., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. 479 p.

¹⁴ Bunce V. *Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 206 p. ;

посткомуністичній Європі»¹⁵ зосереджується на приватизаційній моделі та суперечностях чеського економічного переходу.

Для зовнішньополітичного виміру чеської державності незамінною є монографія Р. Д. Асмуса «Відкриваючи двері НАТО: як Альянс перебудував себе для нової ери». Автор, що особисто брав участь у переговорах про розширення Альянсу як заступник держсекретаря США, реконструює цей процес зсередини і надає особливого значення особистій ролі Гавела у просуванні ідеї розширення НАТО серед американських та західноєвропейських партнерів .

Вишеградську регіональну співпрацю та її роль у зовнішній політиці Чехії аналізує Дж. Фіцморіс у монографії «Політика і врядування у країнах Вишеградської групи»¹⁶. Автор здійснює порівняльний аналіз систем управління всіх чотирьох країн, акцентуючи на їхніх підходах до євроінтеграції та регіональної співпраці. Праця особливо цінна тим, що охоплює саме початковий, найважливіший період чеської самостійності .

Теоретичні засади аналізу євроінтеграційного виміру закладає збірна праця Ф. Шіммельфеннінга та У. Зедельмайєра «Політика розширення Європейського Союзу: теоретичні підходи»¹⁷. Автори розробляють концепцію «зовнішньої соціалізації» і механізм умовності як інструменти, через які ЄС формував внутрішні реформи держав-кандидатів. Ці концепти безпосередньо застосовні до аналізу чеського шляху до ЄС у досліджуваній період.

Джерельна база цього дослідження поділяється на чотири основні групи: нормативно-правові акти; твори і публічні виступи Вацлава Гавела; офіційні документи органів влади та міжнародних організацій; матеріали преси.

¹⁵ Orenstein M. A. Out of the Red: Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2001. 166 p.

¹⁶ Fitzmaurice J. Politics and Government in the Visegrad Countries: Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 1998. 202 p.

¹⁷ Schimmelfennig F., Sedelmeier U. (eds.) The Politics of European Union Enlargement: Theoretical Approaches. London ; New York : Routledge, 2005. 318 p.

Першу і найважливішу групу становлять нормативно-правові акти Чеської Республіки. Головним серед них є Конституція Чеської Республіки, прийнята Чеською національною радою 16 грудня 1992 року і чинна з 1 січня 1993 року¹⁸. Цей документ визначив систему державних інституцій, розподіл повноважень між президентом, урядом і парламентом, засади конституційного ладу, принципи організації судової влади та місцевого самоврядування. Аналіз конституційного тексту є відправним пунктом для розуміння меж і можливостей президентства Гавела у правовому вимірі, адже Конституція задавала поле напруги між конституційно обмеженим президентством і реальною практикою Гавела як активного морального та публічного лідера .

Другу групу, важливо сказати, чи не найважливішу для цього дослідження становлять твори, виступи і публічні звернення самого Вацлава Гавела. Серед них особливе місце посідають дві збірки: «Мистецтво неможливого: політика як моральна практика»¹⁹ і «До Граду і назад»²⁰. Перша містить промови і виступи 1990-х років і є авторизованим зведенням гавелівської політичної філософії. Друга - це хроніка-роздуми про президентське десятиліття у формі дипломатичних нотаток, є унікальним інсайдерським джерелом про функціонування інститутів чеської держави зсередини.

Тексти раннього Гавела представлені у збірках «Допит здалека»²¹ та «Літні роздуми»²² . Перша - книга-інтерв'ю, написана ще до «Оксамитової революції», де Гавел розмірковує над природою тоталітаризму та своїм баченням майбутнього Чехословаччини. Друга - есеїстична збірка початку президентства, де він формулює завдання молодій демократії і застерігає від

¹⁸ Ústava České republiky ze dne 16. prosince 1992. Částka 1/1993 Sb.

¹⁹ Havel V. The Art of the Impossible: Politics as Morality in Practice. New York : Knopf, 1997. 272 p. ;

²⁰ Havel V. To the Castle and Back. New York : Knopf, 2007. 383 p.

²¹ Havel V. Dálkový výslech. Praha : Melantrich, 1989. 200 s. ;

²² Havel V. Letní přemítání. Praha : Odeon, 1991. 128 s.

небезпек «постоксамитового» конформізму. Обидві є незамінними для простеження інтелектуальної еволюції Гавела від дисидента до президента .

Третю групу становлять офіційні документи органів влади та міжнародних організацій. Концепція зовнішньої політики Чеської Республіки 1993 року є важливим свідченням стратегічного мислення тогочасного керівництва²³. Матеріали офіційного сайту НАТО дозволяють відстежити формальний процес вступу Чехії до Альянсу у 1999 році.²⁴ Прес-конференція Гавела в ООН від 14 травня 1997 року є першоджерелом для розуміння його поглядів на розширення НАТО²⁵. Звіт Чеського головування у Вишеградській групі за 2003–2004 роки підсумовує регіональну співпрацю у завершальний рік президентства Гавела²⁶.

Четверту групу становлять матеріали чеської та міжнародної преси. Чеські - видання «Lidové noviny», «Respekt», «Hospodářské noviny» - упродовж 1993-2003 років систематично відображали внутрішньополітичні процеси і президентські виступи. Важливу роль відіграє і журнал «Mezinárodní vztahy»²⁷, що видається Інститутом міжнародних відносин у Празі з 1966 року: на його сторінках велася активна дискусія про зовнішньополітичний курс і місце Чехії у Європі. Критичне поєднання всіх цих джерел із напрацюваннями наукової літератури становить методологічну основу цього дослідження.

Окремої уваги заслуговує питання про методологічні підходи до вивчення постаті Вацлава Гавела як державного діяча. У науковій літературі склалися дві основні традиції інтерпретації його президентства. Перша, представлена переважно в чеській та англомовній науці, акцентує на

²³ Koncepce české zahraniční politiky 1993. Mezinárodní vztahy, Č2. 1993. S. 95–101.

²⁴ The Czech Republic and NATO : official NATO documents // *NATO Official Website*. – 1999.

²⁵ Press Conference by President Václav Havel of Czech Republic // United Nations Press Release. 14 May 1997. URL: <https://press.un.org/en/1997/19970514.czech.html> (дата звернення: 09.05.2026) ;

²⁶ Czech Presidency of the Visegrad Group 2003/2004: Report on Activities // Visegrad Group Official Website. URL: <https://www.visegradgroup.eu/home/documents/annual-reports/2003-2004-czech-110412> (дата звернення: 11.05.2026).

²⁷ Mezinárodní vztahy (Czech Journal of International Relations) : odborný časopis pro mezinárodní politiku. Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1966–. URL: <https://cjr.iir.cz> (дата звернення: 11.05.2026).

символічно-культурному вимірі гавелівського лідерства: Гавела розглядають як «моральний голос» нації, чий вплив виходив за межі формальних повноважень і спирався на особистий авторитет та здатність формулювати суспільні цінності. Друга традиція, більш критична, вказує на суперечність між ідеалістичними деклараціями та реальною практикою управління, де Гавел нерідко опинявся в ситуаціях складного компромісу між принципами та потребами реальної політики. Обидві традиції є плідними і взаємодоповнюючими, і саме їхнє критичне поєднання дозволяє отримати найповнішу картину чеського державотворення досліджуваного десятиліття.

Важливим доповненням до наявної джерельної бази є мемуарна та публіцистична спадщина безпосередніх учасників подій досліджуваного десятиліття. Спогади чеських дипломатів, міністрів та журналістів, опубліковані переважно в 2000–2010-х роках, дозволяють реконструювати внутрішню атмосферу ухвалення рішень, яка залишається за межами офіційних документів. Зокрема, мемуари колишніх міністрів закордонних справ Їржі Дієнстбіра²⁸ та Їржі Зеленца²⁹, а також спогади радників президента фіксують процес формування зовнішньополітичних пріоритетів у перші роки незалежності. Водночас при роботі з мемуарними джерелами слід усвідомлювати їхню суб'єктивність та певну ретроспективну ідеалізацію подій, що є неминучою рисою жанру. Критичне опрацювання цих матеріалів у поєднанні з документальними джерелами дозволяє суттєво збагатити розуміння досліджуваного періоду.

Порівняльна перспектива є ще одним важливим методологічним інструментом цього дослідження. Зіставлення чеського досвіду з трансформаційними процесами в Польщі, Угорщині та Словаччині дозволяє виявити як спільні риси постсоціалістичного переходу, характерні для всього

²⁸ Dienstbier J. *Od snění k realitě : vzpomínky z let 1989–1999*. Praha : NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1999. 328 s.

²⁹ Šedivý J. *Černínský palác v roce nula : ze zákulisí polistopadové zahraniční politiky*. Praha : Ivo Železný, 1997. 166 s.

регіону, так і специфічні особливості, що відрізняють чеський шлях від сусідніх. Серед останніх особливо виділяються: відносно висока початкова інституційна спроможність держави, яскраво виражений ціннісний вимір президентського лідерства та раннє і послідовне стратегічне орієнтування на євроатлантичну інтеграцію. Саме ці фактори у сукупності визначили характер і темп чеської демократичної консолідації та надають чеському досвіду значення взірцевого прикладу у рамках ширших порівняльних досліджень посткомуністичних трансформацій.

Огляд наукової літератури та характеристика джерельної бази засвідчують, що тема є достатньо забезпеченою дослідницькими ресурсами, хоча і нерівномірно опрацьованою в різних наукових аспектах. Зарубіжна, переважно англомовна та чеська наука накопичила значний масив праць, що охоплюють різні аспекти чеської державності після 1993 року: від конституційного устрою і партійної системи до економічних реформ і зовнішньої політики. Цей досвід привертав увагу дослідників як один із найбільш вдалих прикладів посткомуністичного переходу, що й пояснює порівняно широку міжнародну бібліографію з теми.

Українська наукова традиція представлена переважно навчальними посібниками та окремими статтями, а не спеціалізованими монографічними дослідженнями. Окремі якісні праці, присвячені чеській тематиці, свідчать про зростаючий інтерес, однак системного наукового осмислення досліджуваного десятиліття вітчизняна наука ще не здійснила. Саме це є одним із головних аргументів на користь проведення цього дослідження.

Джерельна база роботи є достатньо репрезентативною і охоплює всі необхідні типи матеріалів: нормативно-правові акти, офіційні документи, матеріали міжнародних організацій, публіцистику та пресу, мемуари. Залучення першоджерел дозволяє конкретизувати і перевірити висновки, сформульовані у вторинній літературі, та надати дослідженню необхідної доказовості. Загалом наявна наукова і джерельна база є достатньою для

виконання поставлених завдань і водночас залишає простір для самостійних висновків, яким присвячені наступні розділи цієї роботи.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕУМОВИ СТАНОВЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Наприкінці ХХ століття країни регіону Центральної та Східної Європи пережили масштабні та доволі серйозні політичні, соціальні, суспільні зміни та трансформації, пов'язані з кризою соціалістичної системи та поступовим крахом комуністичних режимів. Повний розпад біполярної системи в світі і безпосередньо у міжнародних відносин, ослаблення впливу Радянського Союзу, а відповідно і комуністичного режиму та поширення демократичних рухів та настроїв у країнах соціалістичного блоку створили умови для фундаментальних та докорінних змін у політичному житті регіону. Однією з перших країн, де ці процеси були особливо виражені, була Чехословаччина, яка пройшла складний шлях від комуністичної федеративної держави до виникнення двох незалежних держав, а саме: Чеської Республіки та Словацької Республіки.

Історичні передумови та становлення незалежної Чеської Республіки однозначно варто розглядати крізь призму двох повністю взаємопов'язаних процесів – «оксамитової революції» 1989 року та падіння Чехословаччини у 1992–1993 роках. Ці події мали вирішальний вплив на формування нової незалежної чеської державності, демократичної політичної системи та подальший розвиток Чеської Республіки як самостійного суб'єкта в міжнародних відносинах. Без аналізу причин і наслідків демократичної революції та процесу «оксамитового розлучення» неможливо повністю зрозуміти специфіку становлення незалежної Чеської Республіки.

Одним із основних чинників політичних змін у Чехословаччині наприкінці 1980-х років стало поступове формування опозиційного руху та спроб створення громадянського суспільства. Умови авторитарної політичної системи не дозволяли відкритої політичної конкуренції, однак у суспільстві поступово зростали критичні настрої та незадоволення щодо монополістичної системи яку вибудувала комуністична партія. Як наслідок почали виникати

неформальні об'єднання інтелектуалів, дисидентів, правозахисників та представників культурної еліти, які стали важливою альтернативною формою політичної активності та морального спротиву режиму, який вибудовувався десятиліттями.

Особливе місце серед таких ініціатив посіла «Хартія-77» яка являла собою правозахисну громадянську ініціативу, що виникла у січні 1977 року. Її не можна було назвати політичною партією чи підпільною організацією, а скоріше просто вільним об'єднанням людей, яких поєднувала спільна позиція щодо необхідності дотримання прав людини. Документальною основою руху стала однойменна декларація, підписана представниками інтелектуальної еліти, діячами культури, науки та колишніми політичними активістами. Серед авторів і активних учасників ініціативи ключову відіграв Вацлав Гавел, який згодом став одним із найвідоміших її речників і символів.

У своїх публічних виступах та есеях Гавел акцентував увагу, що поява «Хартії-77» була реакцією на систематичне порушення громадянських і політичних прав у Чехословаччині. Він наголошував, що учасників руху об'єднувала не спільна ідеологія чи політична програма, а моральна позиція та прагнення відновити людську гідність у суспільстві, де права людини найчастіше повністю ігнорувалися державою. Саме тому «Хартія-77» стала неформальним, але надзвичайно впливовим проявом громадянської солідарності та етичного спротиву тоталітарній системі.

Після оприлюднення «Хартії-77» комуністичний режим у Чехословаччині не лише просто проігнорував бажання суспільства до змін, а і значно посилив тиск, переслідування та репресії щодо представників опозиційного руху. Державна влада вдалася до систематичних жорстоких репресій проти дисидентів, намагаючись придушити будь-які прояви інакодумства серед суспільства. Посеред тих, хто зазнав найбільших переслідувань, був і Вацлав Гавел, який неодноразово ставав об'єктом арештів та судових вироків. У період з 1977 по 1989 рік він кілька разів опинявся у

в'язниці через свою участь у правозахисній діяльності та критику тоталітарної системи.

Наприкінці 1980-х років у країнах соціалістичного табору, зокрема й у Чехословаччині, дедалі очевиднішою ставала глибока криза комуністичної системи. Суспільні настрої суттєво змінювалися: зростало невдоволення політичними обмеженнями, відсутністю громадянських свобод і економічними труднощами. У суспільстві посилювалося прагнення до демократичних перетворень, свободи слова та політичного плюралізму. Усе це створювало передумови для масового виступу проти авторитарного режиму та сприяло активізації опозиційних сил, які дедалі рішучіше вимагали системних змін.

17 листопада 1989 року в Чехословаччині сталася подія, яку можна вважати початком масштабних політичних змін, відомих як «Оксамитова революція». У цей день влада разом із силами безпеки жорстко придушила студентську демонстрацію в Празі, яка була присвячена пам'яті Яна Оплетала - студента, який загинув під час антинацистських протестів у роки Другої світової війни. Акція мирного характеру була розігнана досить жорстоким силовим шляхом, внаслідок чого сотні учасників зазнали поранень, що викликало широкий суспільний резонанс і хвилю обурення в країні.

Як наслідок вже 19 листопада 1989 року в Празі було створено «Громадянський форум» – що являло собою об'єднання представників інтелігенції, студентства, діячів культури та громадських активістів. Його очолили провідні дисиденти, серед яких найважливішу роль відігравав Вацлав Гавел. Основною метою Форуму стало об'єднання всіх опозиційних сил та ведення переговорів з комуністичною владою щодо розслідування неправових дій силових структур під час розгону демонстрації, а також притягнення винних до відповідальності.

Протести швидко набули масового характеру: в акціях солідарності взяли участь сотні тисяч громадян, що свідчило про глибоку кризу довіри до

комуністичної влади. Під тиском суспільства та з огляду на стрімке загострення політичної ситуації керівництво Чехословаччини 24 листопада 1989 року було змушене піти у відставку в повному складі. Однак ці кадрові зміни не задовольнили вимог суспільства, оскільки очікування демократичних перетворень залишалися нездійсненими.

26 листопада Громадянський форум оприлюднив програмні вимоги, в яких наголошувалося на необхідності глибокої перебудови політичної системи, демократизації державного управління та проведення економічних реформ. «Ми вимагаємо, докорінних і постійних змін у політичній системі нашого суспільства. Ми повинні утворити або відновити демократичні інститути і механізми, які б забезпечили реальну участь громадян у суспільному житті і одночасно стали б дієвим бар'єром проти зловживання політичною і економічною владою. Всі існуючі і новостворені партії та інші політичні і громадські об'єднання повинні мати рівні права для участі у вільних виборах до всіх рівнів влади. Однак, це передбачає, що комуністична партія відмовляється від гарантованої конституцією провідної ролі у суспільстві, а також від монопольного контролю над засобами інформації. Їй ніщо не заважає зробити це вже завтра»³⁰.

27 листопада, у Чехословаччині відбувся масштабний страйк на підтримку «оксамитової революції», який призвів до того, що комуністична влада була змушена прийняти умови опозиції. 10 грудня було сформовано Уряд національного порозуміння з некомуністичною більшістю.

28–29 грудня 1989 року Федеральні збори, які після відставки значної частини представників Комуністичної партії набули нового політичного характеру, обрали своїм головою Олександра Дубчека, а новим президентом Чехословаччини було обрано Вацлава Гавела, що стало символом остаточного

³⁰ Дідусенко О.О. "Я просто на боці правди проти брехні ..." // Політичні портрети / Упоряд. Н.М. Маслова. - М., 1991. - С. 13-34.

завершення епохи комуністичного правління та початку демократичної трансформації держави.

Таким чином, події листопада 1989 року стали вирішальним етапом у запуску процесів, що призвели до падіння комуністичного режиму в Чехословаччині, а згодом і до становлення Чехії незалежною республікою.

У проміжку від кінця 1989 року до першої половини 1990 року Чехословаччина переживала глибоку й комплексну трансформацію державного устрою. Країна поступово відходила від принципів командно-адміністративної економіки та централізованого управління, формуючи засади ринкових відносин і демократичної політичної системи.

Зміни торкнулися абсолютно всіх рівнів суспільного життя - від економічних механізмів і соціальної структури до політичних інститутів і принципів державного управління. Саме ці масштабні перетворення стали механізмом революційного процесу, який забезпечив перехід Чехословаччини від тоталітарної моделі до демократичного ладу.

Всі ці трансформаційні та революційні події призвели до поступового загострення відносин між чеською та словацькою частинами федерації. Демократизація та зміна політичної системи виявила значні структурні відмінності між двома республіками, які раніше були приховані централізованим управлінням. Як зазначає Р. Карлтон у дослідженні процесів розпаду федерацій у Східній Європі, після 1989 року: «Інституційні та економічні розбіжності між чеськими та словацькими землями стали політично значущими»³¹.

Одним із ключових чинників конфлікту та розбіжностей інтересів стали різні підходи до економічної трансформації. Чеське політичне керівництво на чолі з прем'єр міністром Вацлавом Клаусом підтримувало модель швидкої ринкової лібералізації, масової приватизації та інтеграції до західних економічних структур. Натомість значна частина словацьких політичних еліт

³¹ Carleton, D. *The Politics of Czechoslovakia's Breakup*. London : Macmillan Press, 2000.

виступала за поступовий перехід до ринку та збереження більшої ролі держави в економіці. В. Мусіл у своїй праці про розпад Чехословаччини підкреслює: «Економічні суперечності стали одним із головних каталізаторів політичної дезінтеграції федерації»³².

Одним із перших проявів загострення відносин між чеською та словацькою частинами федерації після падіння комуністичного режиму стало питання офіційної назви держави. На перший погляд ця суперечка могла здаватися суто символічною, однак насправді вона відображала глибокі політичні та національні процеси, які розгорталися в Чехословаччині на початку 1990-х років. Демократичні зміни, започатковані «Оксамитовою революцією», створили умови для відкритого обговорення питань, які раніше, найчастіше просто замовчувалися або вирішувалися централізовано. Одним із таких питань стало місце Чехії та Словаччини в оновленій федеративній державі.

Після зміни політичного режиму словацькі політичні сили дедалі частіше наголошували на необхідності підкреслення рівноправного статусу Словаччини у складі федерації. На їхню думку, сама назва «Чехословаччина» асоціювалася з домінуванням саме чеської сторони та недостатньо відображала федеративний характер держави. Водночас значна частина чеських політиків вважала традиційну назву важливим символом історичної пам'яті та спільної державності двох народів.

Політична дискусія навколо цього питання розгорнулася навесні 1990 року і отримала назву «війна за дефіс». Після того як Федеральні збори ухвалили назву «Чехословацька Федеративна Республіка», словацькі депутати виступили проти такого рішення, наполягаючи на необхідності чіткого розмежування націй у назві держави, та акцентіві що федерація складається з двох рівноправної частин. Для словацької сторони це питання мало не лише

³² Musil, J. (ed.). *The End of Czechoslovakia*. Budapest : Central European University Press, 1995.

просто словесне, а й політично принципове значення, оскільки розглядалося як підтвердження рівноправності чехів і словаків у межах спільної держави.

У результаті тривалих переговорів між представниками двох республік було досягнуто компромісу. 20 квітня 1990 року держава офіційно отримала нову назву - Чеська і Словацька Федеративна Республіка (ЧСФР). Формально конфлікт було врегульовано, однак сама дискусія продемонструвала наявність серйозних розбіжностей у баченні майбутнього федерації. Якщо для значної частини чеських політичних еліт пріоритетом залишалося збереження ефективної спільної держави, то в Словаччині дедалі сильніше звучали вимоги щодо розширення автономії та перегляду взаємовідносин із федеральним центром.

Таким чином, «війна за дефіс» стала не просто суперечкою щодо назви держави, а одним із перших публічних проявів кризи чехословацького федералізму. Вона засвідчила існування різних політичних уявлень про майбутній розвиток країни та показала, що демократизація суспільства відкрила простір для національних і політичних дискусій, які згодом відіграли важливу роль у процесі мирного розпаду Чехо-Словацької Федеративної Республіки наприкінці 1992 року.

Важливим фактором стала також інституційна неефективність федеративної системи. Чехо-Словацька Федеративна Республіка функціонувала як складна двоцентрова політична система, що вимагала постійного консенсусу та компромісу між Прагою та Братиславою. У період реформ, суспільної та політичної трансформації така модель виявилася малорухливою та зовсім неефективною.

Після парламентських виборів 1992 року суперечності набули відкритого політичного характеру. У Чехії уряд орієнтувався на збереження функціональної федерації з сильним економічним центром, тоді як у Словаччині уряд наполягав на розширенні суверенітету та фактичній конфедералізації держави. Як зазначає В. Бансе: «Конфлікт між політичними елітами став вирішальним чинником, оскільки розпад федерації був

результатом взаємодії політичних стратегій еліт і слабкості інституційного компромісу»³³.

Таким чином, до середини 1992 року політичний діалог між двома частинами федерації фактично був заблокований. Поєднання економічних розбіжностей, інституційної неефективності та різних стратегій політичних еліт призвело до формування домовленості щодо необхідності мирного розпаду Чехословаччини.

31 грудня 1992 року Чехословаччина припинила існування як єдина цілісна держава. З 1 січня 1993 року було проголошено незалежність Чеської Республіки та Словацької Республіки. Першим президентом незалежної Чехії став Вацлав Гавел, що символізувало безперервність демократичного переходу від революції 1989 року до формування нової державності.

Так зване «Оксамитове розлучення» стало унікальним випадком мирного переходу від федерації до двох незалежних держав, який відбувся без збройного конфлікту та базувався на політичному компромісі еліт та суспільства.

Необхідно також підкреслити роль міжнародного контексту в процесі «оксамитового розлучення». Розпад Чехословаччини відбувався паралельно з набагато трагічнішими подіями на Балканах, де розпад Югославії супроводжувався кривавими збройними конфліктами та масовими порушеннями прав людини. На цьому тлі мирний і переговорний характер чесько-словацького поділу був особливо промовистим свідченням зрілості політичних еліт і суспільства обох республік. Саме тому «оксамитове розлучення» здобуло широке міжнародне визнання і стало прикладом, на який посилаються дослідники та політики, говорячи про можливість мирного вирішення складних міждержавних суперечностей у постбіполярну епоху. Обидві нові держави з перших днів незалежності були визнані міжнародним співтовариством, вступили до ООН та інших міжнародних організацій, що

³³ Bunce, V. *Subversive Institutions: The Design and the Collapse of Socialism and the State*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999.

забезпечило їм необхідний правовий суверенітет і відкрило шлях до подальшої євроатлантичної інтеграції.

Окремою і надзвичайно важливою передумовою успіху чеської демократичної трансформації є спадщина міжвоєнної Першої Чехословацької Республіки (1918–1938), заснованої Томашем Гаррігом Масариком. На відміну від більшості інших посткомуністичних держав, Чехія мала власний автентичний досвід парламентської демократії, конституційного ладу та відносно розвиненого громадянського суспільства, який зберігся у колективній пам'яті навіть попри десятиліття комуністичного правління. Цей досвід став важливим культурним і символічним ресурсом при відбудові демократичних інституцій після 1989 року. Вацлав Гавел неодноразово звертався до постаті Масарика як морального і державницького взірця, підкреслюючи сталість чеської демократичної традиції і тим самим надаючи новій державності характеру певного відновлення, а не шокової новації. Ця стратегія відіграла важливу роль у зміцненні суспільної легітимності нового ладу.

Варто також звернути увагу на роль транзитивного уряду в перехідний період 1989-1993 років. Уряди, що перебували при владі до утворення незалежної Чеської Республіки, вже заклали ряд важливих інституційних та законодавчих основ майбутньої держави. Зокрема, ще в рамках Чехословацької Федеративної Республіки було проведено перші вільні парламентські вибори у 1990 році, прийнято ряд ключових законів про свободу преси, зібрань і підприємницької діяльності, розпочато приватизаційні процеси та встановлено дипломатичні відносини із провідними демократичними державами. Цей перехідний спадок суттєво полегшив державотворчу роботу після 1993 року і дозволив новій незалежній Чеській Республіці стартувати з відносно міцних інституційних позицій, що позитивно позначилося на темпах і якості демократичної консолідації.

Отже, варто зазначити, що становлення незалежної Чеської Республіки було зумовлене комплексом важливих взаємопов'язаних між собою історичних процесів, які розгорталися наприкінці ХХ століття. Вирішальним поштовхом до кардинальних змін стала «Оксамитова революція» 1989 року, що забезпечила мирний розпад комуністичного режиму, започаткувала демократизацію політичної системи та створила умови для формування нових принципів державного управління, ринкової економіки й громадянського суспільства.

Разом із тим перехід до демократії виявив і загострив уже раніше наявні, але приховані суперечності між чеською та словацькою частинами федерації. У процесі трансформації стали очевидними відмінності в економічних пріоритетах, підходах до реформ та баченні майбутнього державного устрою. Це, у поєднанні з інституційною складністю федеративної системи, призвело до зростання політичної напруги та поступового розходження позицій чеських і словацьких еліт.

У результаті переговорного процесу було досягнуто політичного рішення про мирне припинення існування Чехословаччини, що завершилося утворенням двох незалежних держав у 1993 році.

Становлення незалежності Чеської Республіки стало результатом поступового розвитку, у межах якого демократичні зміни та перебудова державних інституцій разом привели до остаточного політичного результату: утворення незалежної держави. Важливу роль у цьому процесі відіграв Вацлав Гавел, який як перший президент посткомуністичної Чехословаччини та згодом Чеської Республіки символізував перехід країни до демократії та підтримував утвердження нових політичних і суспільних принципів.

РОЗДІЛ 3. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ТА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ ЧЕХІЇ У 1993-2003 РОКАХ

Проголошення незалежності Чеської Республіки 1 січня 1993 року, як уже зазначалось вище, стало результатом мирного розпаду Чехословаччини - події, що увійшла до новітньої історії під назвою «оксамитове розлучення». Цей процес відбувся без збройного протистояння, а завдяки переговорному процесу та домовленості між політичними елітами двох республік. Після цих подій нова незалежна держава постала перед необхідністю термінового формування власних конституційних і інституційних засад, що на далі визначило характер усього державотворення.

Конституція Чеської Республіки, ухвалена Чеською національною радою 16 грудня 1992 року, що набула чинності одночасно з проголошенням незалежності країни, закріпила парламентську форму правління. Законодавча влада в державі належить двопалатному Парламенту, до складу якого входять Палата депутатів та Сенат.³⁴

Згідно з Конституцією, президент має статус «глави держави», проте його виконавчі повноваження суттєво обмежені. Така модель державного устрою відіграла ключову роль у подальшому інституційному розвитку Чехії, водночас заклавши підґрунтя для тривалого політичного протистояння між президентом та урядом.

Вацлав Гавел, який був обраним президентом новоствореної Чеської Республіки у лютому 1993 року, за задумом авторів конституції, мав виконувати переважно церемоніальну функцію. Проте на практиці його президентство значно виходило далеко за межі цих формальних повноважень. Як зауважує чеський правознавець М. Коварж: «Гавел перетворив інститут

³⁴ Ústava České republiky ze dne 16. prosince 1992. Částka 1/1993 Sb.

президентства на набагато активніший чинник публічного дискурсу, ніж це було закладено в конституційних нормах»³⁵.

Парламентська система, яку обрали чеські фахівці з конституційного права, відповідала загальноєвропейській тенденції посткомуністичних країн Центральної Європи до впровадження раціоналізованого парламентаризму. Згідно з класифікацією Х. Лінца та А. Степана, Чехія належала до держав із «консолідованою парламентською демократією», у якій виконавча влада підзвітна законодавчому органу³⁶. Водночас широкі конституційні повноваження президента у сферах зовнішньої політики та помилювання, право вето на закони, а також можливість розпуску Палати депутатів за певних умов надавали главі держави суттєві інструменти політичного впливу.

Важливим напрямом державотворчих процесів у Чеській Республіці стало формування ефективної системи місцевого самоврядування та адміністративно-територіальної реорганізації держави. Після здобуття незалежності чеське керівництво приділяло значну увагу створенню демократичної моделі публічного управління, заснованої на принципах децентралізації, самоврядності та розподілу владних повноважень між центральними й місцевими органами влади. Це було особливо важливо в умовах посткомуністичної трансформації, оскільки попередня система державного управління характеризувалася високим рівнем централізації та жорстким контролем з боку централізованої влади.

Конституція Чеської Республіки закріпила основи місцевого самоврядування, визначивши общини (*obce*) базовими одиницями територіальної організації держави та основним рівнем місцевої влади. Органи самоврядування отримали право самостійно вирішувати питання місцевого

³⁵ Kovář M. Semi-Presidentialism and Parliamentarism: The Czech Case. // Central European Political Science Review. 2001. Vol. 2. No. 5. P. 55–71.

³⁶ Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. 479 p.

значення, управляти комунальною власністю та формувати місцеві бюджети. Такий підхід відповідав європейським демократичним стандартам і був спрямований на поступове наближення системи державного управління Чехії до моделей західноєвропейських країн.

Водночас питання створення вищого рівня територіального самоврядування тривалий час залишалося предметом політичних дискусій. Упродовж 1990-х років у Чехії точилися суперечки щодо необхідності адміністративно-територіальної реформи, її масштабів та принципів функціонування нових регіональних органів влади. Лише у 1997 році було ухвалено рішення про проведення реформи адміністративно-територіального устрою, яка передбачала створення 14 країв (*kraje*) як вищих самоврядних територіальних одиниць. Остаточна реформа набула чинності у 2000 році та стала важливим етапом модернізації системи публічного управління.

У результаті створення країв було розширено можливості регіонального самоврядування, а також здійснено частковий перерозподіл адміністративних і фінансових повноважень між центральною владою та регіонами. Це сприяло підвищенню ефективності управління на місцях і посиленню ролі місцевих громад у процесах ухвалення рішень. Дослідник С. Балік разом зі співавторами характеризував цю реформу як: «Запізнілий, але необхідний крок до децентралізації публічного управління»³⁷, підкреслюючи її важливість для завершення процесу демократичної трансформації чеської держави.

Реформування судової системи та утвердження верховенства права стали одними з пріоритетних завдань державотворення в Чеській Республіці. Після здобуття незалежності чеська влада визначила розбудову самостійної та дієвої судової гілки влади як фундамент демократичного устрою. Це було критично важливо в контексті посткомуністичних перетворень, адже суди за

³⁷ Balík S., Hloušek V., Holzer J., Šedo J. Politický systém českých zemí 1848–1989. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2003. 180 s.

часів соціалізму залежали від політичного впливу, що унеможливлювало ефективний захист прав і свобод громадян.

Центральною фігурою в цих трансформаціях став Конституційний суд Чеської Республіки, який відновив роботу у 1993 році. З того часу він перетворився на ключовий інститут конституційного контролю та невід'ємну складову системи стримувань і противаг. До його повноважень належав контроль за відповідністю законів Конституції, захист конституційних прав громадян, а також розгляд спорів між державними інституціями. Упродовж 1990-х років Конституційний суд зміцнював свій авторитет і дедалі активніше впливав на формування правової системи держави.

Особливе значення для розвитку незалежної судової влади мала позиція президента Вацлава Гавела. Він послідовно наголошував на необхідності утвердження принципу верховенства права та недопущення концентрації влади в руках політичних інституцій. Гавел розглядав право як один із головних механізмів захисту демократичного ладу та прав людини, а незалежність судової системи - як гарантію недопущення повернення до авторитарних практик минулого. Саме тому у своїй політичній діяльності він підтримував зміцнення судових інституцій та формування правової держави за європейськими демократичними стандартами.

Формування політичної системи Чеської Республіки відбувалося в умовах глибоких суспільно-політичних змін, спричинених падінням комуністичного режиму та утворенням незалежної держави. Одним із головних завдань нового керівництва стало створення стабільної демократичної моделі управління, здатної забезпечити ефективне функціонування державних інститутів і захист прав громадян. Важливою особливістю цього процесу було те, що він відбувався в умовах одночасного проведення політичних, економічних та соціальних реформ.

Провідне місце в партійній системі 1993-2003 років посідали дві сили: Громадянська демократична партія (*Občanská demokratická strana*, ODS) під керівництвом Вацлава Клауса та Чеська соціал-демократична партія (*Česká strana sociálně demokratická*, ČSSD) на чолі з Мілошем Земаном. Кітт Крозе характеризує таку конфігурацію як: «Двополюсну систему з поміркованим плюралізмом, де решта партій виступала менш значущими гравцями, тяжіючи до одного з двох полюсів або зберігаючи доктринальну самостійність»³⁸.

Якщо надавати характеристику даним партіям, важливо зазначити, що ODS, заснована Клаусом у 1991 році, мала ліберально-консервативні засади та принципи з акцентом саме на проведення ринкових реформ, мінімізації державного втручання в економіку та скептичному ставленні до європейської інтеграції. Клаус публічно сперечався з «третім шляхом» - тобто з протидією щодо комунізму і капіталізму одночасно, наполягаючи на послідовному неолібералізмі. Ця ідеологічна засада надавала партії значний виборчий потенціал серед середнього класу та підприємництва.

Натомість ČSSD за час існування трансформувалась від маргінальної політичної сили в одного з головних політичних конкурентів ODS у виборчому змаганні. Після виборів які відбулись 1998 року, на яких саме соціал-демократи здобули найбільшу кількість голосів, Мілош Земан сформував однопартійний кабінет меншості, сформований за підтримки опозиції відповідно до укладеної угоди з ODS, що було досить нетипово для демократичних систем своєю структурою, що передбачала утримання від втручання опозиційної партії у голосування, яке може повалити уряд. Сам Земан ретроспективно визнав цю угоду суперечливим, однак необхідним компромісом заради стабільності в державі³⁹.

³⁸ Deegan-Krause K. *Elected Affinities: Democracy and Party Competition in Slovakia and the Czech Republic*. Palo Alto: Stanford University Press, 2006. 296 p.

³⁹ Zeman M. *Jak jsem se mýlil v politice*. Praha: Ottovo nakladatelství, 2005. 344 s

Вацлав Гавел ставився до «опозиційної угоди» досить критично, вважаючи її загрозою демократичній конкуренції та підривом принципу відповідальності та підзвітності уряду перед парламентом. У своїх публічних виступах він неодноразово наголошував, що: «Демократія потребує справжньої конкуренції, а не картельного контролю над публічним простором».⁴⁰ Критика президента мала моральний авторитет та знайшла широкий відгук в громадянському суспільстві, хоча й не змінила фактичної практики управління.

Поряд із двома головними партіями в чеському парламенті були присутні також Комуністична партія Богемії і Моравії (KSČM), Союз свободи (Unie svobody), Коаліція чотирьох (Čtyřkoalice) та низка менших угруповань. Р. Фовн зазначає, що «парламент Чехії першого десятиліття незалежності відзначався відносно низьким рівнем фрагментованості порівняно з іншими посткомуністичними системами, що позитивно позначалося на стабільності уряду»⁴¹.

Завдяки пропорційній виборчій системі та п'ятивідсотковому бар'єру політичне життя стало більш структурованим, а представництво в парламенті отримували переважно впливові політичні сили. Проте Ж. Реннер звертає увагу на те, що «ці механізми, попри їхні раціоналізуючі ефекти, не виключали парламентських криз, зумовлених особистісними конфліктами між лідерами та внутрішньопартійними фракціями»⁴².

Постать Вацлава Гавела посідає центральне місце у розумінні внутрішньополітичного розвитку Чехії в період який досліджується. Будучи одним із символів антикомуністичного опору та ідеологом концепції «неполітична політика», він сформував особливий підхід до ведення політики,

⁴⁰ Havel V. *To the Castle and Back*. New York: Knopf, 2007. 383 p.

⁴¹ Fawn R. *The Czech Republic: A Nation of Velvet*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 2000. 176 p.

⁴² Renner J. *Czech Republic: Political Parties and Party System*. // *Political Parties and Democracy* / Ed. by K. Lawson. Santa Barbara: Praeger, 2010. Vol. III. P. 39–58.

заснований на моральних принципах, громадянській відповідальності та захисті демократичних цінностей. У своїй публічній діяльності Гавел наголошував на значенні особистої чесності, максимальної прозорості та активної громадянської позиції, що знайшло відображення в ідеї його політичного есе «Сила безсилик». Ця концепція, розроблена ще в період дисидентської діяльності, ґрунтувалася на переконанні, що реальні суспільно-політичні зміни можуть відбуватися не лише через державні інститути, а й завдяки відмові громадян від пристосуванства, їхній моральній стійкості та готовності брати відповідальність за власні дії. Перейшовши зі сфери дисидентської діяльності до найвищої державної посади, ця концепція набула зовсім нового змісту. Її головним завданням стало збереження моральних принципів у межах функціонування державних інститутів, діяльність яких часто вимагала політичних компромісів і могла супроводжуватися проявами прагматизму та не завжди відповідала моральним судженням.⁴³

Після розпаду Чехословаччини, та утворення нової незалежної держави, яку очолив Гавел, він опинився в ситуації, коли його амбіції та ідеали щодо громадянської держави зіштовхнулися з прагматичними та доволі жорсткими реаліями державотворення та ведення політичних «ігор». Здійснення самого «оксамитового розлучення» він сприймав досить суперечливо, оскільки, попри те, що Вацлав Гавел визнавав право демократично обраних представників народу ухвалювати політичні рішення, розпад держави він сприймав як невдачу. Основною причиною такого ставлення було те, що рішення про поділ країни було прийнято без проведення загальнонародного референдуму, а значить без безпосереднього врахування думки громадян. Як зазначав Гавел: «Я завжди вважав, що мораль і політика нероздільні. Справжня політика - це не ремесло маніпуляції, а служіння істині та відповідальність перед людьми».⁴⁴ Ці принципи визначали увесь стиль його

⁴³ Havel V. *Dálkový výslech*. Praha: Melantrich, 1989. 200 s.

⁴⁴ Havel V. *The Art of the Impossible: Politics as Morality in Practice*. New York: Knopf, 1997. 272 p.

президентства: публічні звернення, що ставили ціннісні питання в центр суспільної дискусії, послідовна підтримка незалежного громадянського суспільства, а також відкрита критика тих аспектів урядової політики, які він вважав несумісними з демократичними нормами. Особливо виразно цей стиль проявлявся у щорічних новорічних промовах президента, які виступили своєрідним показником ціннісних орієнтирів у чеському суспільно-політичному просторі.

Суттєвим внеском Гавела у розбудову демократичних інституцій стала його чітка позиція та підтримка щодо незалежності суспільних медіа і свободи преси. Конфлікт навколо Чеського телебачення у 2000-2001 роках став одним із найгостріших внутрішньополітичних протистоянь періода: рада з питань телебачення, обрана парламентом, призначила нового генерального директора, котрого редакція сприйняла як загрозу редакційній незалежності. Журналісти оголосили страйк, захопили студії, а на підтримку їхніх дій вийшли десятки тисяч громадян по всій країні. Гавел публічно підтримав редакцію, нехтуючи ризиком відкритого конфлікту з парламентською більшістю. Д. К. Томас у своєму аналізі посткомуністичних трансформацій підкреслює, що: «Підтримка медіасвободи з боку Гавела мала значення не лише символічне, а й інституційне, бо закріплювала норми, засвоєння яких суспільством було ще незавершеним»⁴⁵. Зрештою парламент відкликав раду, призначив нову, а криза стала важливим прецедентом захисту редакційної незалежності в посткомуністичній Чехії.

Гавел мав чітку позицію і систематично критикував та засуджував прояви корупції та клієнтелізму, які набули значного поширення в умовах непрозорої приватизації. Його публічні заяви та виступи суттєво впливали на суспільні настрої та обговорення, навіть коли уряд повністю ігнорував їхній зміст. П. Піхарт, один із провідних чеських суспільствознавців,

⁴⁵ Thomas D. C. *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton: Princeton University Press, 2001. 312 p.

характеризував стиль президентства Гавела як «моральне президентство», в якому він підтримував стандарти доброчесності та совісті в публічному житті через постійний публічний тиск⁴⁶.

Важливим моментом у перебігу внутрішньої політики Чехії є відносини між Гавелом та Клаусом, які були досить напруженими. Не зважаючи на певні формальні протоколи, взаємини президента та прем'єр - міністра характеризувалися глибокою ідеологічною розбіжністю, що мала як особистісний, так і концептуальний характер. Клаус вважав поняття «громадянського суспільства» та «моральної політики» небезпечними, далекими від реальності та абстрактним, поняттями які приведуть лише до підриву інститутів представницької демократії та ринкових механізмів. Гавел, мав повністю протилежну думку, і як завжди, спираючись на моральні засади та чесноти, доводив, що парламент і ринок, самі по собі, не можуть гарантувати справедливого суспільства, адже для цього потрібна громадянська відповідальність, активність та культура, і основне – залученість кожного громадянина до життя держави. В. Банс зауважує, що цей конфлікт інтересів: «Відображав глибокий розкол між двома моделями посткомуністичного переходу: ліберально-ринковою та ліберально-громадянською»⁴⁷. Практичного виміру цей конфлікт набував у прямих політичних процесах, таких як люстрація, приватизація прозорості, фінансування НУО, та місця держави у соціальному захисті населення.

Гавел уперше опинився в ситуації, де його конституційні прерогативи набули конкретного практичного значення лише після кризи 1997 року і відставки уряду Клауса. Криза набула широкого характеру внаслідок фінансових скандалів усередині ODS, що дуже підривали довіру до партії та уряду: стало відомо про непрозоре фінансування партії, корупційні скандали

⁴⁶ Pithart P. *Občanská společnost a stát*. In: Kunc J. (ed.) *Demokracie a ústavnost*. Praha: Karolinum, 1999. S. 238–245.

⁴⁷ Bunce V. *Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 206 p.

та особисті зловживання ряду урядовців. Клаус певний час утримувався від поступок попри тиск, проте врешті-решт оголосив про відставку в грудні 1997 року. Гавел скориставшись своїми конституційними повноваженнями призначив прем'єром Йозефа Тошовського - директора Чеського національного банку, який на момент призначення не належав до жодної з партій. Це рішення було сприйняте суспільством досить неоднозначно: одні вважали його мудрим політиком, який допоможе вийти з кризи, інші вважали рішення про його призначення виходом за межі президентської ролі у парламентській системі. Р. Фовн характеризує цей епізод як момент, коли «Гавел продемонстрував, що президентська посада може бути не лише церемоніальною, а й реально стабілізуючою силою в умовах урядової кризи»⁴⁸. Уряд Тошовського проіснував до червня 1998 року та виконав основне завдання - підготовку до дострокових виборів, які й відбулися того ж місяця.

Другий президентський термін Вацлава Гавела 1998–2003 років мав дещо інший характер та динаміку. Прихід до влади уряду Земана і «опозиційна угода» з ODS, яка була описана вище створили нову конфігурацію, в якій Гавел опинився в опозиції до обох головних партій - і правлячої, і формально опозиційної. Його критика «картельної демократії», що виникла внаслідок угоди Земана і Клауса, ставала дедалі гострішою. Водночас саме в цей період Гавел активно підтримував євроінтеграційні прагнення Чехії та просування країни в НАТО, надаючи цим процесам не лише дипломатичного, а й символічного підкріплення. Й. Лінц та А. Степан підкреслюють значення таких консолідуючих фігур у перехідних демократіях: «Лідер, який уособлює ціннісний консенсус, може компенсувати інституційні слабкості системи навіть за відсутності прямих виконавчих повноважень»⁴⁹.

⁴⁸ Fawn R. The Czech Republic: A Nation of Velvet. Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 2000. 176 p.

⁴⁹ Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. 479 p.

Економічна трансформація Чехії у 1993–2003 роках проходила в кілька етапів і супроводжувалася як значними успіхами, так і серйозними труднощами. На початку 1990-х років чеська економіка демонструвала високі темпи розвитку, що дало підстави говорити про так зване «чеське економічне диво». Важливу роль у цьому відіграли ринкові реформи, приватизація державних підприємств та залучення іноземних інвестицій. Проте вже у 1997–1998 роках країна зіткнулася з економічною кризою, яка виявила недоліки проведених реформ, зокрема проблеми у банківському секторі та недостатню ефективність частини приватизованих підприємств. На межі XX–XXI століть економічна ситуація поступово стабілізувалася завдяки структурним змінам, модернізації виробництва та активній підготовці до вступу в Європейський Союз. Водночас у чеському суспільстві та політичних колах тривали дискусії щодо оптимальної моделі економічного розвитку, ролі держави в економіці та наслідків приватизаційних процесів.

Купонова приватизація, яка була розроблена командою Клауса проводилась у два хвилі, перша у 1992-1993 роках, друга – 1993-1994. Цей процес мав на меті широке залучення населення до процесу трансформації відносин власності. Х. Апель⁵⁰ характеризував чеську модель приватизації як «ідеологічно заряджений проект», що надавав перевагу швидкості і широті перед ефективністю та прозорістю. У результаті приватизації більша частина підприємств потрапила до рук інвестиційних фондів, пов'язаних з банками, що породило складні корпоративні структури із слабким зовнішнім контролем

М. А. Оренштейн звертає увагу на те, що «Чеська приватизація 1990-х стала класичним прикладом того, як формально ринкові інститути можуть

⁵⁰ Appel H. A New Capitalist Order: Privatization and Ideology in Russia and Eastern Europe. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2004. 224 p.

слугувати перерозподілу ресурсів на користь вузьких елітних груп за відсутності належних регуляторних механізмів»⁵¹.

Масове виведення активів підприємств через підконтрольні інвестиційні фонди стало однією з характерних проблем чеської економіки першої половини 1990-х років. У процесі приватизації багато підприємств перейшли у власність інвестиційних фондів, які нерідко використовували отримані активи не для розвитку компаній, а для власного збагачення. Керівництво таких фондів переводило майно, кошти чи прибутки підприємств до пов'язаних структур, що призводило до послаблення фінансового стану компаній. Через недосконале законодавство та слабкий державний контроль подібні практики набули значного поширення. У результаті частина підприємств втратила конкурентоспроможність, а довіра громадян до процесу приватизації та ринкових реформ помітно знизилася.

До середини 1996 року чеська економіка показувала відносно високий рівень розвитку: низьке безробіття, помірну інфляцію, позитивне сальдо торговельного балансу. Проте вже у 1997 році виявилися системні вразливості: дефіцит поточного рахунку сягнув 8% ВВП, крона зазнала спекулятивного тиску і була девальвована. Виникла банківська криза, декілька великих банків опинились на межі неплатоспроможності. М. Жак характеризує цей перелом як «крах ілюзій», коли виявилася нежиттєздатність корпоративних структур, що вирости із купонної приватизації.⁵²

Реакцією на кризу стала відставка уряду Клауса у листопаді 1997 року - події, яку активно прокоментував Гавел. У своєму зверненні він наголосив, що «Криза є не лише економічною: вона обнажила моральний дефіцит публічної сфери, брак відповідальності і культуру безкарності, що укоренилася в роки

⁵¹ Orenstein M. A. *Out of the Red: Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001. 166 p.

⁵² Žák M. *Hospodářská krize 1997–1998 a její politické důsledky*. // *Politická ekonomie*. 1999. Č. 2. S. 163–182.

непрозорих перетворень».⁵³ Такі заяви чітко відображають істотну різницю між президентом і урядом у питаннях про природу й цілі реформ.

Уряди Земана (1998–2002) і Шпідли (2002–2004) продовжили реформи, зосередившись на санації банківського сектора, поглибленні регуляторної реформи та підготовці до вступу в ЄС. Ці кроки відповідали вимогам копенгагенських критеріїв і засвідчували зміщення орієнтирів від «шокової терапії» до більш поступового і регульованого перетворення.⁵⁴

Важливим, але часто недооціненим аспектом внутрішньополітичного розвитку Чехії у досліджуваний період стала реформа системи соціального захисту та сфери охорони здоров'я. Перехід від планової до ринкової економіки неминуче супроводжувався скороченням державних соціальних гарантій і зростанням майнового розшарування суспільства. Уряди, що змінювалися впродовж 1993-2003 років, намагалися знайти баланс між вимогами бюджетної консолідації та необхідністю підтримки найбільш вразливих верств населення. Система пенсійного забезпечення, страхування від безробіття та державної медицини зазнала значних структурних змін, однак Чехії вдалося уникнути різкого погіршення добробуту більшості громадян, що спостерігалось в ряді інших постсоціалістичних держав. Саме ця відносна соціальна стабільність стала одним із чинників, що забезпечили підтримку демократичних перетворень більшістю чеського суспільства.

Необхідно також виокремити роль громадянського суспільства і незалежних медіа як чинника демократичної консолідації. Після 1989 року в Чехії активно формувалася третій сектор: виникали сотні неурядових організацій, правозахисних фондів, аналітичних центрів та об'єднань громадян, що здійснювали незалежний моніторинг діяльності влади і захищали права окремих категорій населення. Незалежна преса - газети,

⁵³ Havel V. *Zbývá naděje: rozmluvy o politice, vídění světa a záchraně*. Praha: Knihovna Václava Havla, 2013. 200 s.

⁵⁴ Leff C. S. *The Czech and Slovak Republics: Nation Versus State*. Boulder: Westview Press, 1997. 295 p.

журнали, згодом і електронні ЗМІ - відіграла роль ключового механізму суспільного контролю. Вацлав Гавел послідовно підтримував цей процес, розглядаючи незалежні медіа та громадянські організації не як опонентів влади, а як необхідних партнерів у розбудові здорової демократії. Показовим прикладом стала вже згадана криза Чеського телебачення 2000–2001 років, яка засвідчила, що чеське суспільство готове відстоювати редакційну незалежність публічних медіа навіть в умовах прямого тиску з боку парламентської більшості.

Реформа системи освіти і науки також стала невід'ємною складовою державотворчих процесів цього десятиліття. Університети отримали академічну автономію, відновлену після десятиліть комуністичного контролю, що відкрило простір для вільної наукової думки та підготовки нового покоління фахівців. Вища школа поступово адаптувала навчальні програми до реалій ринкової економіки і стандартів Болонського процесу, що ставав орієнтиром для європейської вищої освіти. Водночас здійснювалися реформи загальноосвітньої школи, спрямовані на відмову від ідеологізованого змісту освіти радянської доби і на формування критичного мислення та громадянської свідомості учнів. Ці зміни в освітньому просторі мали довгострокове значення, оскільки саме через систему освіти передавалися і закріплювалися нові демократичні цінності в молодих поколіннях чеських громадян.

Аналіз внутрішньополітичних та державотворчих процесів Чехії у 1993-2003 роках дозволяє констатувати складний, суперечливий, але успішний процес демократичної консолідації, що поєднував елементи різних моделей трансформації. Конституційний устрій, закладений у 1992-1993 роках, створила стабільну інституційну основу, хоча й породила тривалу напругу між президентом і урядом щодо конституційних повноважень.

Партійна система, незважаючи на певну «картелізацію» у вигляді «опозиційної угоди», демонструвала здатність до демократичної ротації влади

і поступового ускладнення ідеологічного спектра. Економічні реформи, попри значні провали приватизаційного процесу та кризи 1997 року, загалом забезпечили ринкову трансформацію і підготовку до вступу в ЄС.

У цьому контексті роль Вацлава Гавела як президента має бути оцінена двояко. З одного боку, його конституційні повноваження були обмеженими і не давали реальних важелів виконавчої влади. З іншого - Гавел використав президентство як моральну трибуну, звідки він послідовно формував стандарти демократичної культури, відстоював незалежність медіа та громадянського суспільства, виступав захисником правової держави. В. Банс справедливо зауважує, що: «В умовах незавершеної інституційної консолідації особистісний авторитет лідера може компенсувати системні слабкості»⁵⁵.

Таким чином, Чехія 1993-2003 років постає як держава, що успішно поєднала збереження макрополітичної стабільності із глибокою трансформацією економічних і соціальних відносин, і в цьому процесі постать Вацлава Гавела залишається одним із ключових символів і чинників демократичного вибору чеського суспільства.

⁵⁵ Bunce V. *Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 206 p.

РОЗДІЛ 4. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА МІЖНАРОДНИЙ АВТОРИТЕТ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Після проголошення незалежності 1 січня 1993 року Чеська Республіка постала перед необхідністю самостійного визначення місця в системі міжнародних відносин. Новостворена держава успадкувала від федеральної Чехословаччини дипломатичну мережу, правосуб'єктність у міжнародних організаціях і двосторонні договори, однак стратегічний напрям зовнішньої політики потребував певних змін. Як зазначає Л. В. Павлишин, після 1989 року Чехословаччина відмовилася від політичної залежності від Радянського Союзу та спрямувала свої зусилля на інтеграцію до європейських і євроатлантичних структур⁵⁶. У контексті постсоціалістичної трансформації головним завданням стало утвердження міжнародного статусу Чехії як демократичної держави, невід'ємно пов'язаної з цивілізаційним простором Заходу.

Зовнішньополітична стратегія базувалася на чотирьох ключових принципах: інтеграція до євроатлантичних структур, підтримка демократичних цінностей і прав людини, регіональна співпраця та розвиток економічної дипломатії. Тодішній міністр закордонних справ Й. Зеленец при представленні Концепції закордонної політики Чеської Республіки на засіданні Палати депутатів у квітні 1993 року чітко задекларував пріоритет вступу до НАТО: «Оскільки Чеська Республіка поділяє такі ж демократичні цінності, котрі поділяють країни НАТО і вона готова ці цінності обороняти та захищати, то ми ставимо своєю довготривалою і незмінною метою повноправне членство в Альянсі»⁵⁷.

⁵⁶ Павлишин Л. В. Зовнішня політика Чеської Республіки крізь призму історіографії // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. – 2021. – Вип. 2 (45). – С. 92–99.

⁵⁷ Концепсе české zahraniční politiky 1993. *Mezinárodní vztahy*, Č2. 1993. S. 95–101.

Провідну роль у формуванні зовнішньополітичного курсу відігравав президент Вацлав Гавел. Ще з 1990-х років він чітко відстоював ідею, що Центральна Європа - це не «околиця» Заходу, що «повертається» до нього після комунізму, а органічна частина європейської цивілізації, яка тимчасово була відокремлена тоталітарним режимом. Відповідно, вступ до НАТО і ЄС він пояснював не як зовнішнє нав'язування стандартів, а як відновлення природного стану речей. Гавел вважав, що після закінчення холодної війни НАТО мало взяти на себе три основні зобов'язання:

- бути гарантом внутрішньої стабільності демократичної Європи;
- стати засобом спільної оборони від потенційного агресора;
- служити інструментом захисту демократії, свободи та права у безпосередній близькості від кордонів Альянсу.

У розвиток цієї логіки він підкреслював: «Без розширення НАТО втратило б свій зміст»⁵⁸.

Важливим аналітичним контекстом для розуміння цих процесів є дослідження Ф. Шіммельфеннінга та У. Зедельмайєра, які розглядають розширення ЄС як процес «зовнішньої соціалізації», де держави-кандидати інтегрують норми і стандарти організації не лише з прагматичних міркувань, а й унаслідок ідентичнісного тяжіння до «спільноти демократичних народів».⁵⁹ Саме ця складова зовнішньої політики Чехії відрізняла її від суто інструментального прагматизму і надавала їй характерного морального забарвлення - особливо помітного у промовах і публічних виступах Гавела.

Водночас формування зовнішньополітичного курсу відбувалося в умовах внутрішньополітичної напруги. Прем'єр-міністр Вацлав Клаус, на відміну від Гавела, поділяв реалістичніший погляд на міжнародні відносини,

⁵⁸ 2003/2004 Czech Presidency. Report on Activities of the Czech Presidency of the Visegrad Group. URL: www.visegradgroup.eu/documents/annual-reports/2003-2004-czech-110412.

⁵⁹ Schimmelfennig F., Sedelmeier U. (eds.) The Politics of European Union Enlargement: Theoretical Approaches. London; New York: Routledge, 2005. 318 p.

в якому євроатлантична інтеграція була передусім інструментом економічної модернізації, а не ціннісного самовизначення. Його скептичне ставлення до євроінтеграції, що поступово виявлявся з середини 1990-х, зумовлював конфлікт між президентом і прем'єром у питаннях зовнішньої політики. Дж. Фіцморіс, аналізуючи зовнішню політику країн Вишеградської групи, відзначає, що така «подвійна виконавча влада» породжувала неоднозначні сигнали для іноземних партнерів щодо реального курсу чеської зовнішньої політики⁶⁰.

Одним із ключових напрямів зовнішньої політики Чеської Республіки у 1993–2003 роках стало приєднання до Організації Північноатлантичного договору. 12 березня 1999 року вступ Чехії (разом із Польщею та Угорщиною) до НАТО став символом остаточного розриву з радянською системою та підтвердженням місця країни в західному безпековому просторі. В офіційних документах Альянсу наголошується, що вступ Чехії був результатом тривалого процесу політичної та військової адаптації⁶¹.

Р. Д. Асмус у своєму дослідженні процесу розширення НАТО характеризує перший раунд розширення 1999 року як «результат конвергенції двох різних процесів»: стратегічного інтересу Заходу у просуванні зони стабільності на схід і щирого прагнення нових демократій інтегруватися у спільноту, що поділяє їхні цінності.⁶² Чехія у цій схемі представляла особливий випадок, оскільки саме Гавел завдяки своєму міжнародному авторитету надавав аргументам на користь розширення виразного морального виміру, що резонував із провідними американськими та західноєвропейськими політиками.

⁶⁰ Fitzmaurice J. *Politics and Government in the Visegrad Countries: Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1998. 202 p.

⁶¹ The Czech Republic and NATO // NATO Official Website. 1999. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49179.htm (дата звернення: 01.05.2025).

⁶² Asmus R. D. *Opening NATO's Door: How the Alliance Remade Itself for a New Era*. New York: Columbia University Press, 2002. 372 p.

Підготовка до вступу в НАТО охоплювала декілька взаємопов'язаних сфер. По-перше, відбувалася масштабна реформа збройних сил: перехід на натовські стандарти командування, модернізація зв'язку та озброєнь, скорочення надлишкової чисельності армії, успадкованої від часів Варшавського договору. По-друге, запроваджувався демократичний цивільний контроль над збройними силами: міністерство оборони реформувалося, а роль парламентського нагляду суттєво зростала. По-третє, Чехія брала участь у програмі «Партнерство заради миру», яка слугувала своєрідним «випробувальним терміном» в НАТО та дозволяла відпрацювати процедури взаємодії ще до отримання повноправного членства.

Для Гавела вступ до НАТО у 1999 році мав дуже символічне та в якомусь сенсі особистісне значення, оскільки він завершував процес, розпочатий «Оксамитовою революцією». У своїй промові на прес-конференції в ООН ще у травні 1997 року він наголошував, що підтримує розширення Альянсу не лише задля безпеки Чехії, а й тому, що вважає це в «загальному інтересі Європи».⁶³ Ця позиція, зайнята ще до досягнення членства, свідчила, що для Гавела НАТО було спільним проектом демократичного ландшафту Європи, а не просто оборонним щитом.

Після вступу до НАТО Чехія розпочала активну участь у миротворчих та гуманітарних операціях Альянсу. Чеські військові контингенти залучалися до міжнародних місій у Балканському регіоні - зокрема в Боснії і Герцеговині у складі сил SFOR, а також у Косово у складі KFOR. Ця участь виконувала подвійну функцію: демонструвала союзникам готовність Чехії до відповідальної участі у колективній безпеці та водночас прискорювала процес реформування і модернізації чеської армії. Водночас воєнна операція НАТО проти Сербії у 1999 році (без санкції Ради Безпеки ООН) поставила чеське

⁶³ . Press Conference by President Václav Havel of Czech Republic // United Nations Press Release. 14 May 1997. URL: <https://press.un.org/en/1997/19970514.czech.html> (дата звернення: 01.05.2025).

керівництво перед складним моральним вибором: Гавел підтримав операцію, апелюючи до захисту мирного населення Косово, однак ця позиція викликала дискусію всередині країни щодо меж суверенітету та гуманітарного втручання у внутрішні справи іншої держави.

Іншим надзвичайно важливим напрямом зовнішньої політики Чехії став курс на членство в Європейському Союзі. У 1996 році держава офіційно подала заявку на вступ до ЄС, а вже наприкінці десятиліття розпочалися активні переговори щодо членства. Цей процес охоплював широкий спектр питань - від функціонування судової системи та митного регулювання до охорони довкілля, захисту прав споживачів і аграрної реформи. Йдеться про масштабну трансформацію правового і регуляторного середовища, яка вплинула практично на всі сфери суспільного та економічного життя.

Вимоги євроінтеграції ставали потужним зовнішнім стимулом реформ у тих сферах, де внутрішньополітичні стимули були слабкими. Ш. Шіммельфеннінг та У. Зедельмайер у згаданій вище праці аргументують, що умовність - тобто надання переваг лише за виконання визначених критеріїв - є центральним механізмом, за допомогою якого ЄС формує поведінку держав-кандидатів.⁶⁴ У чеському контексті цей механізм стимулював, зокрема, реформу судочинства, впровадження антикорупційного законодавства, вдосконалення регуляторного нагляду за фінансовим сектором та реструктуризацію промисловості.

Роль Вацлава Гавела у просуванні євроінтеграційного курсу була суттєвою, але в деяких моментах досить суперечливою. З одного боку, він залишався послідовним прибічником «сильної Європи» та неодноразово критикував євроскептичний дискурс Клауса як небезпечне ухилення від цивілізаційного вибору. З іншого боку, Гавел сам поділяв певний «суверенізм» у питаннях зовнішньої політики та правозахисту: він вважав, що ЄС мусить

⁶⁴ Schimmelfennig F., Sedelmeier U. (eds.) *The Politics of European Union Enlargement: Theoretical Approaches*. London; New York: Routledge, 2005. 318 p.

ув'язувати торговельні та дипломатичні відносини із захистом прав людини, навіть якщо це коштує прагматичних поступок. Ця позиція інколи суперечила інтересам чеського бізнесу та дипломатії.

Переговорний процес розгортався в умовах постійного тиску на внутрішню політику. Кожна з 31 переговорної глави вимагала відповідного законодавчого та адміністративного впровадження, що породжувало значний обсяг парламентської роботи і нерідко зустрічало опір від зацікавлених груп. Аграрний сектор чинив спротив уніфікації цінової підтримки, сталеливарні підприємства домагалися тривалих перехідних термінів, а частина депутатів ODS відверто сумнівалася у доцільності передачі суверенних повноважень наднаціональним структурам. Попри ці суперечності, переговори успішно завершилися наприкінці 2002 року, і Чехія разом із дев'ятьма іншими країнами підписала договір про вступ у квітні 2003 року.

Поворотним моментом стало проведення загальнонаціонального референдуму 13–14 червня 2003 року, на якому 77,3% виборців підтримали вступ до ЄС при явці 55,2%. Фактичний вступ до Союзу відбувся 1 травня 2004 року вже після завершення президентства Гавела, проте саме він заклав ідейний і дипломатичний фундамент цього процесу.

Важливе місце у зовнішній політиці Чехії посідала регіональна співпраця в рамках Вишеградської групи. Ця субрегіональна структура, заснована у лютому 1991 року за ініціативою президента Гавела разом із президентом Польщі Лехом Валенсою та прем'єр-міністром Угорщини Йозефом Анталлом, об'єднала три держави (після поділу Чехословаччини у 1993 р. - чотири), що поділяли спільні цілі євроатлантичної інтеграції та одночас однакові виклики постсоціалістичної трансформації.

Дж. Фіцморіс у своєму порівняльному дослідженні систем управління країн Вишеградської групи зазначає, що ця співпраця виконувала насамперед координаційну функцію: держави «Четвірки» виробляли спільні позиції у

переговорах із ЄС та НАТО, що посилювало їхні переговорні можливості порівняно з тим, якби кожна з них діяла поодиноці.⁶⁵ Зокрема, спільна позиція Вишеградської групи щодо умов аграрної інтеграції до ЄС та принципів розподілу структурних фондів мала відчутний вплив на перебіг переговорів.

Проте Вишеградська співпраця у 1993–2003 роках не була не такою активною та позитивною. Після «оксамитового розлучення» між Чехією та Словаччиною виник певний дисбаланс: Чехія послідовно просувалася у переговорах із ЄС та НАТО, тоді як Словаччина за часів уряду Владіміра Мечяра (1994–1998) опинилася під міжнародною критикою через авторитарні тенденції та була фактично виключена з першої хвилі розширення обох організацій. Це породжувало напругу всередині Вишеградської групи та суттєво підривало її єдність.

Після повернення Словаччини до демократичного курсу у 1998 році Вишеградська група відновила свою повноцінну дієздатність. 1999-й рік став тріумфом для трьох із чотирьох членів: Чехія, Польща та Угорщина вступили до НАТО, а Словаччина розпочала реформи, що дозволили їй доєднатися до них під час наступного раунду розширення у 2004 році. Таким чином, «Четвірка» разом досягла своїх стратегічних цілей хача і з певним часовим проміжком. На початку 2003 року, коли Чехія головувала у Вишеградській групі, вона підготувала звіт про результати співпраці, в якому наголошувала на скоординованості позицій у фінальній фазі переговорів із ЄС.⁶⁶

Паралельно з Вишеградською співпрацею Чехія розвивала двосторонні відносини з провідними країнами регіону. Особливу вагу мали відносини з Німеччиною, яка стала найбільшим торговельним партнером і головним джерелом прямих іноземних інвестицій. Підписання Чесько-Німецької декларації у 1997 році стало важливим кроком у врегулюванні суперечливих

⁶⁵ Fitzmaurice J. *Politics and Government in the Visegrad Countries: Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1998. 202 p.

⁶⁶ Czech Presidency of the Visegrad Group 2003/2004: Report on Activities. URL: www.visegradgroup.eu/documents/annual-reports/2003-2004-czech-110412 (дата звернення: 01.05.2025).

питань, пов'язаних зі спадщиною Другої світової війни та виселенням німців. Декларація закликала обидві сторони не дозволяти цим питанням минулого отруювати відносини, хоча і не до кінця вирішувала питання певного конфлікту з цього приводу у суспільстві.

Однією з найхарактерніших особливостей зовнішньої політики Чехії у 1993-2003 роках стала концепція «моральної зовнішньої політики», що асоціювалася передусім із президентом Гавелом. В її основі лежало переконання, що зовнішня політика демократичної держави не може зводитися до «реальполітичного» розрахунку - вона мусить поєднувати захист державних інтересів із дотриманням універсальних цінностей прав людини та демократії. Гавел стверджував, що: «Після закінчення холодної війни захист прав людини є невід'ємною частиною зовнішньої політики будь-якої демократичної держави».⁶⁷

Практичним проявом цієї концепції стала підтримка демократичних рухів і дисидентів у країнах із авторитарними режимами. Чехія надавала притулок і підтримку активістам із Білорусі, Куби, В'єтнаму та Китаю. Гавел особисто зустрічався з представниками пригноблених народів і публічно засуджував порушення прав людини, навіть коли це суперечило економічним інтересам чеського бізнесу. Особливо резонансними були його висловлювання щодо тибетського питання, що тимчасово ускладнювали чесько-китайські відносини.

Асмус, аналізуючи роль Гавела у процесі розширення НАТО, підкреслює, що його «моральна дипломатія» мала не лише символічне, а й практичне значення: «Гавел умів формулювати аргументи на користь євроатлантичної інтеграції у термінах, що резонували з американськими законодавцями та думкою громадськості значно краще, ніж суто безпекові

⁶⁷ Havel V. *The Art of the Impossible: Politics as Morality in Practice*. New York: Knopf, 1997. 272 p.

розрахунки. Це перетворювало його на дієвого лобіста чеських інтересів у Вашингтоні та Брюсселі.»⁶⁸

Разом із тим «моральна зовнішня політика» породжувала й певні суперечності. Критики із кола ODS та частини дипломатичного корпусу вказували на ризик ізолювання Чехії від важливих партнерів через демонстративну правозахисну позицію. Прагматична школа зовнішньої політики наполягала, що моральні декларації без конкретних механізмів тиску мають лише риторичну вагу і можуть завдавати реальної економічної шкоди без відчутного покращення становища людей у тих країнах, на які вони спрямовані. Ця дискусія між «гавелівським» ідеалізмом і «клаусівським» реалізмом тривала впродовж усього досліджуваного десятиліття і є відображенням ширшої теоретичної дискусії між лібералізмом і реалізмом у теорії міжнародних відносин.

Необхідно також відзначити внесок Чехії у розвиток програм демократичної допомоги для перехідних країн. Чеський уряд та НУО підтримували процеси демократизації у Словаччині (особливо у 1994–1998 рр.), країнах Балкан та пострадянського простору. Ця діяльність, що поєднувала офіційну дипломатію з підтримкою громадянського суспільства, стала одним із специфічних внесків Чехії у формування нової архітектури безпеки і демократії в Центральній та Східній Європі.

Окрім політичного та безпекового вимірів, зовнішня політика Чехії у 1993–2003 роках значною мірою була орієнтована на завдання економічної дипломатії. Уряд прагнув створити сприятливі умови для іноземних інвестицій, розширення міжнародної торгівлі та поступового включення чеської економіки у глобальні виробничі ланцюжки. Ключовим інструментом залучення прямих іноземних інвестицій стало агентство «CzechInvest»,

⁶⁸ Asmus R. D. *Opening NATO's Door: How the Alliance Remade Itself for a New Era*. New York: Columbia University Press, 2002. 372 p.

засноване у 1992 році, яке пропонувало іноземним компаніям пільги, допомогу у виборі промислових зон і супровід інвестиційних проєктів.

Приєднання до Центральноєвропейської угоди про вільну торгівлю (*CEFTA*) у 1993 році стало першим кроком до лібералізації торговельних відносин у регіоні. Угода сприяла зростанню взаємного товарообігу між Чехією, Словаччиною, Угорщиною і Польщею, хоча й виявила асиметрії у конкурентоспроможності окремих секторів. Надалі поступова адаптація до митного простору ЄС через двосторонні угоди про асоціацію та «Європейські угоди» відкривала чеським товаровиробникам доступ до найбільшого єдиного ринку світу, стимулюючи модернізацію виробництва.

Важливим аспектом економічної дипломатії були і відносини з міжнародними фінансовими організаціями. Після фінансової кризи 1997 року Чехія активно взаємодіяла з Міжнародним валютним фондом та Світовим банком щодо програм структурного реформування, санації банківського сектора та зміцнення регуляторного нагляду. Ці програми, попри певну болісність для окремих галузей, сприяли відновленню довіри іноземних інвесторів та забезпечили передумови для подальшого економічного зростання у 2000-ті роки.

Важливим виміром зовнішньої політики Чехії у досліджуваній період стала економічна дипломатія та залучення прямих іноземних інвестицій. Уряд активно використовував дипломатичні канали для просування чеських економічних інтересів на міжнародній арені та створення привабливих умов для іноземного бізнесу. Агентство «CzechInvest», засноване ще у 1992 році, відіграло провідну роль у залученні іноземного капіталу до промислових зон і технологічних парків. Найбільшими іноземними інвесторами стали Німеччина, Франція, Нідерланди та Австрія. Прямі іноземні інвестиції принесли не лише капітал, а й нові технології, управлінські практики та доступ до міжнародних ринків збуту. Цей процес кардинально змінив структуру чеської економіки: виробничий сектор, особливо автомобілебудування та

електроніка, перетворився на ключовий двигун економічного зростання і розширення експорту, що закріпило позиції Чехії як одного з найбільш конкурентоспроможних індустріальних центрів Центральної Європи.

Окремого розгляду в контексті зовнішньополітичної діяльності Чехії заслуговують відносини з Україною. Попри географічну відстань і відсутність спільного кордону після утворення незалежних держав, чесько-українські відносини постійно розвивалися у досліджуваний період. Чехія, яка сама щойно пройшла через посткомуністичну трансформацію, розглядала Україну як важливого партнера і демонструвала готовність ділитися власним досвідом реформ. Гавел особисто підтримував прагнення України до демократичної трансформації і наголошував, що стабільна та демократична Україна відповідає стратегічним інтересам усієї Центральної Європи. Двосторонньо розвивалася торговельно-економічна, освітня та культурна співпраця. Чеська сторона також послідовно підтримувала суверенітет і територіальну цілісність України, що особливо виразно проявилось у позиції Гавела щодо небезпек, які несуть авторитарні тенденції на пострадянському просторі. Цей принциповий підхід набуде ще більшого значення в наступних десятиліттях.

Варто також відзначити внесок Чехії у розвиток програм демократичної допомоги для країн, що перебували на ранніх стадіях трансформації. Спираючись на власний досвід, чеський уряд та неурядові організації підтримували процеси демократизації у Словаччині, Білорусі, країнах Балкан та деяких пострадянських державах. Ця діяльність здійснювалася через фінансування навчальних програм, підтримку вільної преси та громадянського суспільства, а також через обміни між парламентаріями, журналістами та активістами. Особливо активною була чеська підтримка демократичних сил у Словаччині у 1994–1998 роках, коли уряд Мечяра демонстрував виразні авторитарні тенденції і отримувал критичну з боку міжнародних організацій. Ця «демократична солідарність» стала важливим доповненням до офіційної дипломатичної лінії і свідченням того, що Чехія сприймала свою

євроатлантичну інтеграцію не як самоціль, а як частину ширшого проєкту демократичного перетворення всього регіону.

Підводячи підсумок зовнішньополітичної діяльності Чеської Республіки у 1993–2003 роках, можна стверджувати, що держава досягла трьох стратегічних цілей: вступу до НАТО (1999), підписання договору про членство в ЄС (2003, фактичний вступ 2004) та зміцнення регіональних зв'язків через Вишеградську групу. Ці досягнення перетворили Чехію з пострадянської периферії на повноправного учасника євроатлантичного простору.

Роль Вацлава Гавела у цих процесах була водночас унікальною і суперечливою. З одного боку, його міжнародний авторитет як символу антикомуністичного опору, письменника і мислителя відкривав перед Чехією дипломатичні двері, недоступні для держав зі схожими параметрами розміру та ресурсів. Гавел особисто доніс ідеї про необхідність розширення НАТО до Конгресу США, особисто переконував скептичних союзників у Парижі та Бонні, особисто підтримував перехідні уряди в Центральній і Східній Європі. З іншого боку, його «моральна зовнішня політика» нерідко конфліктувала з прагматичними інтересами уряду і підприємців, а також ставала джерелом напруги з окремими партнерами.

Дж. Фіцморіс у своєму аналізі зовнішньої політики Чехії підкреслює, що: «Унікальний особистий внесок Гавела у побудову міжнародного образу Чеської Республіки важко переоцінити - але також важко відтворити, бо він спирався не на інституційні механізми, а на особистий авторитет».⁶⁹ Це застереження важливо для оцінки спадщини гавелівської дипломатії: вона досягла видатних результатів, однак лишила питання про те, наскільки міцними виявляться ці результати після відходу з сцени особи, яка їх уособлювала.

⁶⁹ Fitzmaurice J. *Politics and Government in the Visegrad Countries: Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1998. 202 p.

Загалом, упродовж 1993–2003 років Чеська Республіка пройшла шлях від новоствореної постсоціалістичної держави до повноправного члена НАТО і держави, яка стоїть на порозі вступу до ЄС. Зовнішня політика цього десятиліття поєднувала прагматизм у питаннях безпеки й економіки із принциповістю в питаннях прав людини та демократичних цінностей. Ця комбінація - уособлена передусім у постаті Вацлава Гавела, надала чеській дипломатії характерного обличчя і стала одним із найбільш упізнаваних елементів позитивного міжнародного іміджу країни в перше десятиліття незалежності.

ВИСНОВКИ

Чеська Республіка, що постала як самостійна держава 1 січня 1993 року, за наступне десятиліття пройшла складний трансформаційний шлях. З нової держави, яка щойно здобула незалежність і лише формувала власні інститути, Чехія перетворилася на консолідовану ліберальну демократію, члена НАТО та державу, що стояла на порозі вступу до Європейського Союзу. Ця робота стала комплексно розглядає цей шлях, простежує взаємозв'язок його конституційного, партійно-політичного, економічного та зовнішньополітичного вимірів, а також осмислює роль першого президента незалежної Чеської Республіки у процесі державотворення.

Вивчення наявної літератури та джерел показало, що ця тема значно ґрунтовніше опрацьована в зарубіжній, насамперед англомовній та чеській, історіографії, ніж у вітчизняній. Іноземні дослідники підійшли до її вивчення з різних теоретичних позицій і в сукупності запропонували достатньо повну картину розвитку Чехії упродовж досліджуваного десятиліття. В українській науковій традиції ця проблематика представлена переважно окремими статтями, розділами колективних праць та навчальними виданнями. Така нерівномірність засвідчує, що чеський досвід демократичного переходу все ще недостатньо осмислений українською наукою, попри його очевидну схожість і практичну цінність для розуміння власних трансформаційних процесів.

Становлення незалежної Чеської Республіки не було випадковим чи раптовим явищем. Воно стало результатом тривалого накопичення внутрішніх суперечностей у федеративній державі, які проявилися після 1989 року в умовах нової політичної свободи. «Оксамитове розлучення» 1992–1993 років, тобто мирний і переговорний поділ держави, є унікальним явищем у новітній історії та свідченням політичної зрілості чеських і словацьких еліт. Водночас нова держава успадкувала як важливі переваги, серед яких демократична традиція Першої республіки, відносно розвинуте громадянське суспільство та порівняно стійка економіка, так і серйозні виклики, пов'язані з необхідністю

створення власних інститутів, розподілом федеральної спадщини та пошуком свого місця в системі міжнародних відносин.

У сфері внутрішньої політики десятиліття 1993–2003 років позначилося складним, але загалом успішним процесом демократичної консолідації. Конституція 1992 року заклала стабільну інституційну основу парламентської республіки, хоча й породила тривалу напругу між президентом і урядом щодо меж виконавчих повноважень. Партійна система поступово набувала впорядкованого характеру, а демократична ротація влади стала звичним елементом політичного життя. Економічна трансформація пройшла через етап початкового оптимізму, кризи 1997 року, яка виявила структурні недоліки приватизаційної моделі, та подальшу стабілізацію і реформування економіки у другій половині десятиліття. Децентралізаційна реформа, зміцнення незалежності судової влади та розвиток медіапростору - усе це свідчило про поступове утвердження принципів правової держави, хоча цей процес не був позбавлений суперечностей і труднощів.

Зовнішньополітичний вимір став одним із найбільших успіхів досліджуваного періоду. Вступ до НАТО у 1999 році та підписання договору про вступ до Європейського Союзу у 2003 році - це не лише дипломатичні досягнення, а й підтвердження цивілізаційного вибору, зробленого чеським суспільством після 1989 року. Цей курс реалізовувався послідовно, незважаючи на внутрішні дискусії щодо його змісту та складність підготовчого процесу. Важливу роль відіграла Вишеградська співпраця, яка дозволяла державам регіону координувати свої позиції та посилювати одна одну на міжнародній арені. Зовнішня політика Чехії вирізнялася також чітким ціннісним спрямуванням, що проявлялося в акценті на правах людини та підтримці демократичних рухів, підвищуючи міжнародний авторитет держави.

Центральною постаттю всіх цих процесів був Вацлав Гавел. Його роль складно оцінювати лише через призму формальних конституційних

повноважень, оскільки його вплив значно виходив за їхні межі. Формально обмежений у виконавчих можливостях, він зумів перетворити президентство на важливий моральний авторитет держави. Гавел послідовно формулював стандарти публічного життя, підтримував незалежність медіа та громадянського суспільства, виступав проти корупції й критикував політичні практики, які загрожували демократичному розвитку країни. У зовнішній політиці його міжнародний авторитет відкривав для Чехії можливості, які були недоступними для багатьох держав зі схожими ресурсами. Він особисто підтримував процес розширення НАТО та сприяв формуванню позитивного міжнародного іміджу Чехії.

Водночас гавелівська модель президентства мала свої обмеження. Заклики до моральної відповідальності в політиці не завжди знаходили підтримку серед прагматично налаштованих політиків і представників бізнесу. Ідеологічні суперечності між президентом і урядом нерідко ускладнювали взаємодію між ключовими політичними інститутами. Проте саме в цьому проявляється специфіка перехідних демократій, де особистий авторитет лідера здатний відігравати надзвичайно важливу роль у період, коли інститути ще перебувають на стадії становлення.

Отже, успіх чеського державотворчого проєкту пояснюється поєднанням кількох взаємопов'язаних чинників. Серед них важливе місце посідали сприятлива інституційна та культурна спадщина, зовнішній стимул у вигляді євроатлантичної інтеграції, відносно стабільна партійна система та наявність авторитетного політичного лідера, здатного підтримувати суспільний консенсус щодо базових демократичних цінностей. Досвід Чехії залишається актуальним і сьогодні, оскільки переконливо демонструє, що успішна демократична трансформація можлива за умови поєднання ефективних інститутів, політичної волі та відповідального лідерства.

Підсумовуючи, слід наголосити, що спадщина чеського державотворення епохи Гавела є актуальною далеко за межами Чеської

Республіки. Для України, яка здійснює власний демократичний транзит в умовах значно більших зовнішніх загроз та внутрішніх суперечностей, чеський досвід є цінним орієнтиром. Він показує, що успіх демократизації не є автоматичним результатом відмови від авторитаризму, а потребує свідомих інституційних рішень, послідовного зовнішньополітичного курсу та моральної якості лідерства. Чеський приклад також демонструє важливість незалежного громадянського суспільства і вільної преси як рушійних сил демократичного розвитку, а не лише його наслідків. Саме ці уроки чеського досвіду мають найбільшу практичну цінність для країн, що перебувають на сьогоднішній день на різних стадіях демократичного переходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

Нормативно-правові акти

1. Ústava České republiky ze dne 16. prosince 1992. Částka 1/1993 Sb.
2. Koncepte české zahraniční politiky 1993 // Mezinárodní vztahy. 1993. Č. 2. S. 95–101.
3. Czech Presidency of the Visegrad Group 2003/2004 : Report on Activities. URL: <https://www.visegradgroup.eu/home/documents/annual-reports/2003-2004-czech-110412> (дата звернення: 08.05.2026).
4. Press Conference by President Václav Havel of Czech Republic // United Nations Press Release. 14 May 1997. URL: <https://press.un.org/en/1997/19970514.czech.html> (дата звернення: 25.05.2026).
5. The Czech Republic and NATO : official NATO documents // NATO Official Website. 1999. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49179.htm (дата звернення: 25.05.2026).

Твори та виступи Вацлава Гавела

6. Havel V. Dálkový výslech. Praha : Melantrich, 1989. 200 s.
7. Havel V. Letní přemítání. Praha : Odeon, 1991. 128 s.
8. Havel V. The Art of the Impossible : Politics as Morality in Practice. New York : Knopf, 1997. 272 p.
9. Havel V. To the Castle and Back. New York : Knopf, 2007. 383 p.
10. Havel V. Zbývá naděje : rozmluvy o politice, vídění světa a záchraně. Praha : Knihovna Václava Havla, 2013. 200 s.

Серіальні видання та матеріали преси

11. Hospodářské noviny. Praha, 1993–2003.
12. Lidové noviny. Praha, 1993–2003.
13. Mezinárodní vztahy (Czech Journal of International Relations) : odborný časopis pro mezinárodní politiku. Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1966–. URL: <https://cjir.iir.cz> (дата звернення: 11.05.2026).
14. Respekt. Praha, 1993–2003.

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

15. Віднянський С. В. Вацлав Гавел : символ демократичних змін у Центрально-Східній Європі (до 30-річчя «Оксамитової революції» у Чехословаччині) // Проблеми всесвітньої історії. 2019. № 2 (8). С. 159–175.
16. Дідусенко О. О. «Я просто на боці правди проти брехні...» // Політичні портрети / упоряд. Н. М. Маслова. Москва, 1991. С. 13–34.
17. Зарицький О. М. Вацлав Гавел : політичний портрет. Київ, 2001. 64 с.
18. Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії : навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с.
19. Крижалка Ю. Політичний портрет Вацлава Гавела // Вісник Прикарпатського університету. Серія : Політологія. 2018. № 12. С. 269–273.
20. Павлишин Л. В. Зовнішня політика Чеської Республіки крізь призму історіографії // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. 2021. Вип. 2 (45). С. 92–99.
21. Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи : навч.-метод. посібник. Острого : Острозька друкарня, 2009. 190 с.

22. Тисменяну В. Поворот у політиці : Східна Європа від Сталіна до Гавела / пер. з англ. Київ : Мегатайп, 2003. 319 с.
23. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття : підручник. Київ, 2005. 520 с.
24. Appel H. A New Capitalist Order : Privatization and Ideology in Russia and Eastern Europe. Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 2004. 224 p.
25. Asmus R. D. Opening NATO's Door : How the Alliance Remade Itself for a New Era. New York : Columbia University Press, 2002. 372 p.
26. Balík S., Hloušek V., Holzer J., Šedo J. Politický systém českých zemí 1848–1989. Brno : Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2003. 180 s.
27. Bunce V. Subversive Institutions : The Design and the Destruction of Socialism and the State. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 206 p.
28. Carleton D. The Politics of Czechoslovakia's Breakup. London : Macmillan Press, 2000. 210 p.
29. Deegan-Krause K. Elected Affinities : Democracy and Party Competition in Slovakia and the Czech Republic. Palo Alto : Stanford University Press, 2006. 296 p.
30. Fawn R. The Czech Republic : A Nation of Velvet. Amsterdam : Harwood Academic Publishers, 2000. 176 p.
31. Fitzmaurice J. Politics and Government in the Visegrad Countries : Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 1998. 202 p.
32. Kaiser D. Dissident Václav Havel / пер. з чes. Київ : Темпора, 2012. 423 с.
33. Kotyk V. Stručná bilance vývoje české zahraniční politiky // Czech Journal of International Relations. 1995. Vol. 30. No. 1. S. 47–60.

34. Kovář M. Semi-Presidentialism and Parliamentarism : The Czech Case // Central European Political Science Review. 2001. Vol. 2. No. 5. P. 55–71.
35. Leff C. S. The Czech and Slovak Republics : Nation Versus State. Boulder : Westview Press, 1997. 295 p.
36. Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. 479 p.
37. Musil J. (ed.). The End of Czechoslovakia. Budapest : Central European University Press, 1995. 302 p.
38. Orenstein M. A. Out of the Red : Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2001. 166 p.
39. Pithart P. Občanská společnost a stát // Demokracie a ústavnost / ed. J. Kunc. Praha : Karolinum, 1999. S. 238–245.
40. Renner J. Czech Republic : Political Parties and Party System // Political Parties and Democracy / ed. by K. Lawson. Santa Barbara : Praeger, 2010. Vol. III. P. 39–58.
41. Schimmelfennig F., Sedelmeier U. (eds.) The Politics of European Union Enlargement : Theoretical Approaches. London ; New York : Routledge, 2005. 318 p.
42. Stein E. Czecho/Slovakia : Ethnic Conflict, Constitutional Fissure, Negotiated Breakup. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1997. 416 p.
43. Thomas D. C. The Helsinki Effect : International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism. Princeton : Princeton University Press, 2001. 312 p.
44. Zeman M. Jak jsem se mýlil v politice. Praha : Ottovo nakladatelství, 2005. 344 s.
45. Žák M. Hospodářská krize 1997–1998 a její politické důsledky // Politická ekonomie. 1999. Č. 2. S. 163–182.